

Міністерство культури і туризму України
Відділ культури і туризму Охтирської міської ради
КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Суми
2015

УДК 94(477.51/54)(082.1)
К59

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Власенко В. М. (Суми), канд. іст. наук;
Дегтярьов С. І. (Суми), д-р. іст. наук;
Кривошея І. І. (Умань), д-р. іст. наук;
Осадчий Є. М. (Суми), канд. іст. наук;
Раєвський С. М. (Київ), канд. іст. наук;
Скирда В. В. (Харків), канд. іст. наук;
Супруненко О. Б. (Полтава), канд. іст. наук;
Тітова О. М. (Київ), канд. іст. наук.

Видання рекомендоване до друку рішенням Вченої ради
Сумського державного університету
(протокол № 4 від 10.12.2015 р.)

Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття :
зб. матер. І Міжрег. археолог. чит. (Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.) / ред.
колегія : В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, І. І. Кривошея та ін. – Суми :
Сумський державний університет, 2015. – 140 с.

До збірника увійшли наукові статті та повідомлення викладачів, студентів, учених та аспірантів ВНЗ і наукових установ, виголошені в рамках І Міжрегіональних археологічних читань «Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття», присвяченої актуальним питанням історії та археології Лівобережної України.

На обкладинці використано фрагмент карти Г. де Боплана та малюнок-реконструкцію проїзної башти Охтирської фортеці середини XVII ст. О. Бондаря.

© КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей», 2015
© Сумський державний університет, 2015
© Автори, 2015

ВСТУПНЕ СЛОВО

Шановні читачі!

До вашої уваги представлений збірник наукових статей під загальною назвою «Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століття», який побачив світ, завдячуючи науковцям з Києва, Сум, Полтави, Харкова, Умані, Опішні, Охтирки та інших міст.

Для нас, музейних працівників, це знакова подія. Бо останній науковий випуск під назвою «Краєзнавчі записки» видано музеєм у далекому 1962 році.

Нагодою до відновлення доброго починання стали міжрегіональні археологічні читання, які пройшли у закладі 19-20 жовтня 2015 року і були присвячені 100-літньому ювілею І.К. Свешнікова – археолога та історика, дослідника Берестецької битви середини XVII ст. Науковці обговорювали тему «Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV-XVIII століть». Цей період історії ще потребує подальшого вивчення. Саме в цьому полягає актуальність даної теми, важливість наукових досліджень.

Одним із головних завдань цих читань постав обмін досвідом, здобутим у результаті дослідження, вивчення та збереження пам'яток археології області та регіону.

Переконана, що цей збірник посяде гідне місце серед наукового доробку з історії охтирського краю, стане посібником у вивченні та викладанні історії Охтирщини. Надасть можливість краще вивчити літопис рідної землі, вплине на формування української ідентичності та виховання патріотизму у молодого покоління.

Щиру подяку висловлюємо тим, хто з розумінням сприйняв наші сміливі починання і підтримав у організації важливих для музею заходів:

- голові Сумської обласної адміністрації М.О. Клочку, під патронатом якого і проводилися археологічні читання;

- в.о. голови Охтирської районної адміністрації Р.Ю. Бублику;

- голові Охтирської міської ради І.Ю. Алексєєву та його заступнику Г.В. Іваху;

- начальнику міського відділу культури і туризму Л.П. Бобарикиній.

Не залишилися осторонь цієї важливої події і охтирчани. Серед них музей щиро дякує за допомогу магазину «Книги» (власники В.М. Горбушко, І.М. Горбушко); комп'ютерному клубу «PROGAMER» (власники М.В. Клименко, М.І. Будніков); товариству «ЗЕМ-ЦЕНТР» (власник І.Г. Гавриленко); магазину «Матриця»; громадській організації «Охтирський майдан»; багаторічному учаснику Сумської археологічної експедиції І.М. Мотенку; депутатам Охтирської міської ради VI скликання В.І. Мандичу і В.М. Гаранжі.

Переконана, що за такої підтримки комунальний заклад «Охтирський міський краєзнавчий музей» утвердиться як осередок науки і культури на теренах України.

З вірою та надією,
директор КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей»
Людмила Міщенко

**ПРАЦІ С. В. БОРОДАЄВСЬКОГО
У ЧАСОПИСАХ БАЛКАНСЬКИХ КРАЇН***

Охтирщина – багатий край на таланти. Тут народилося чимало відомих не тільки в Україні і Росії, але й у світі громадсько-політичних і військових діячів, письменників і поетів, акторів і художників, педагогів і науковців. До цієї когорти уродженців краю належить і Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942). Юрист, економіст, професор, урядовець, він більше 20 років вимушено перебував в еміграції, проте і там відзначився на науково-освітній, громадській та публіцистичній нивах. Його творча спадщина налічує близько 50 великих наукових праць, понад 500 фахових статей, опублікованих у періодичних виданнях України, Бельгії, Великобританії, Індії, Китаю, Німеччини, Росії, США, Франції, Чехословаччини й інших країн. Чимало уваги професор кількох українських і зарубіжних вищих шкіл приділив історії кооперації у світі й окремих його регіонах. Проте поза увагою дослідників залишилися його публікації у кооперативній періодиці балканських країн. Саме тому автор ставить собі за мету визначити творчий доробок відомого кооператора, опублікований на сторінках кооперативної преси балканських країн. У даній роботі не враховані праці С. Бородаєвського про розвиток кооперації в балканських країнах, які публікувалися українською мовою в журналах, що виходили у Львові, Чернівцях, Подєбрадах та Празі.

Біографія Сергія Васильовича Бородаєвського вже знайшла широке висвітлення як у зарубіжній і вітчизняній науковій періодиці й енциклопедично-довідкових виданнях. У 2010 р. з нагоди 140-річчя від дня народження вченого побачив світ і його біобібліографічний покажчик [5].

Народився Сергій Васильович 28 серпня 1870 р. в Охтирці в родині титулярного радника Василя Йосиповича Бородаєвського. Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Наприкінці 1890-х рр. переїхав до Петербурга, де працював на різноманітних посадах в інспекції Державного банку, Управлінні у справах дрібного кредиту, Міністерстві торгівлі і промисловості. Одночасно був спочатку секретарем, а потім і головою відділу Петербурзького відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і

---

*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10-01.15/17.3Ф «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

промислових товариств. Брав участь у міжнародних, всеросійських та регіональних кооперативних та сільськогосподарських з'їздах.

З 1900 р. С. Бородаєвський майже щороку виїжджав за кордон (Австро-Угорщина, Німеччина, Франція) з метою вивчення кооперативного досвіду. Під час Першої балканської війни 1912-1913 рр. вчений був одним з організаторів збору коштів для болгар, які воювали проти османських завойовників [6, с. 18-19]. До революційних подій 1917-1921 рр. вийшли його праці про установи дрібного кредиту в Румунії [4], кооперацію серед слов'янських народів, в тому числі болгар, сербів, словенців та хорватів [3].

Набувши досвіду роботи у державних установах та кооперативах, С. Бородаєвський зайнявся викладацькою і науковою діяльністю. Викладав історію та теорію кооперації на курсах Победінського та в Політехнічному інституті в Петербурзі (Петрограді). Публікував свої роботи у Бельгії, Італії та Франції.

Після жовтневого перевороту 1917 р. Сергій Васильович залишив державну службу і повернувся в Україну. За часів Української Держави обіймав посаду товариша (заступника) міністра торгу і промисловості. У січні 1919 р. в Одесі виконував важливе доручення Уряду УНР – у складі делегації вів переговори з представниками країн Антанти щодо визнання УНР. Брав активну участь у формуванні національних кооперативних установ. Організував й очолив Раду Всеукраїнського об'єднання виробничих кооперативів «Трудсоюз». Водночас читав лекції з історії кооперації в Західній Європі.

У грудні 1919 р. Сергій Васильович змушений був емігрувати. Виїхав до Стамбула, звідти – до Франції. У 1921-1922 рр. працював у Міжнародній академії в Брюсселі та Російському відділі Паризького університету. З лютого 1923 р. і до кінця життя жив у Чехословаччині, був професором Українського вільного університету, Українського технічно-господарського й Українського соціологічного інститутів в Празі та Української господарської академії в Подебрадах, членом Міжнародного інституту кооперативних студій у Базелі (Швейцарія).

Помер С. Бородаєвський 1942 р. у Празі, де і похований на Ольшанському кладовищі.

Празький період його життя був плідним на науковій ниві. Праці вченого публікувалися у кооперативних і наукових виданнях 20 країн світу, в тому числі в балканських країнах. Про розвиток різноманітних видів кооперації у світі, в тому числі і на Балканах, йшлося у двох виданнях його фундаментальної праці з історії кооперації [1-2].

У таких кооперативних виданнях Югославії, як «*Zadrugar*» (Спліт), «*Zadruhni vestnik*» і «*Narodni gospodar*» (Любляна) та

«Земљорадничка Задруга» (Смедерево, Белград) було опубліковано низку праць з історії кооперації й економічної ситуації в Чехословаччині: аграрну реформу, сільськогосподарські і виробничі кооперативи, вплив економічної кризи на кооперацію, німецькі сільськогосподарські кооперативи в Чехословаччині, кооперацію взагалі, хлібну монополію, Центральний союз сільськогосподарських кооперативів, ювілеї кооперації в Моравії, а також сільськогосподарську кооперацію в США.

У болгарських часописах «Кооператор» та «Кооперативен подем» (Софія) С. Бородаєвський писав про відомих діячів світової і болгарської кооперації, вплив світової економічної кризи 1929-1932 рр. на кооперацію в Чехословаччині, розвиток кооперації в Моравії напередодні Другої світової війни, Центральний союз сільськогосподарських кооперативів в Болгарії.

У румунських кооперативних журналах «Stafeta agricola», «Romania agricola», «Argus» та державному виданні «Buletinul informativ Ministerului Agriculturii Rumaniei» (Бухарест) були надруковані праці вченого про хлібну монополію в Чехословаччині, Центральний союз сільськогосподарських кооперативів у ЧСР, сільськогосподарську кооперацію в цій же країні, чехословацькі кредитні установи напередодні та під час світової економічної кризи.

Отже, Сергій Васильович Бородаєвський видав 2 монографії з історії кооперації, в яких йшлося і про балканські країни, та опублікував на сторінках кооперативних і державних періодичних видань більше 30 праць, що були присвячені різноманітним аспектам розвитку різних видів кооперації, кооперативним спілкам, окремим кооператорам, економічному розвитку переважно Чехословаччини, а також кооперативному руху в Болгарії, Румунії та Югославії. Вони були написані болгарською, румунською, сербською, словенською та хорватською мовами.

---

1. Бородаєвський С. Історія кооперації / С.Бородаєвський. – Прага: Укр. громадський видавничий фонд, 1925. – 438+7 с.

2. Бородаєвський С. Історія кооперації / С.Бородаєвський. – Подєбради: Видавниче т-во при УГА, 1924. – II+658+IX с.

3. Бородаєвський С. Кооперация среди славян / С.Бородаєвський. – СПб.: Издание Управления по делам мелкого кредита, 1912. – II+VIII+80 с.

4. Бородаєвський С. Организация мелкого народного кредита в Румынии. Справка / С.Бородаєвський. – СПб.: Типография В.Киришбаума, 1902. – 25 с.

5. Бородаєвський Сергій Васильович: Короткий біобібліографічний показчик / Сумський державний університет; уклад.: В.М.Власенко, О.В.Глушан. – Суми: ФОП І.М.Панасенко, 2010. – 88 с.

6. Вниманию кооператоров // Вестник мелкого кредита. – 1913. – №11. – С. 421-422.

ОПИС СЕЛА ВЕЛИКЕ УСТЯ 1760 р.*

Осередками зберігання історичної пам'яті є бібліотеки, архівні установи, музеї тощо. У якості носіїв цієї пам'яті частіше виступають матеріали, які там зберігаються. Але при роботі з ними треба враховувати їхні особливості: умови та обставини створення, особу утворювача тощо. Мало лише прочитати їх (тут і далі мова піде про письмові матеріали). Отриману інформацію необхідно правильно інтерпретувати. Важливою, безперечно, є і популяризація самих джерел. Маловідомі і часто важкодоступні, але відтворені у науковому виданні, вони стають доступними для ширшого кола дослідників, які можуть належним чином проаналізувати дані джерела і визначити їхню цінність і достовірність тощо.

Одними з перших дослідників теоретичних і методичних засад пошуку й опрацювання джерел та їх популяризаторів стали М. Костомаров, П. Куліш, О. Лазаревський, В. Антонович, В. Іконников, М. Грушевський, Д. Яворницький, Д. Багалій, М. Василенко та ін. Ці вчені у своїх дослідженнях спиралися переважно на матеріали різноманітних державних установ XVI-XIX ст., спогади сучасників різних подій тощо.

Дану публікацію ми присвяtimo джерелам з історії деяких населених пунктів Північно-Східної України. Взагалі цінним джерелом до вивчення історії різних населених пунктів чи цілих регіонів є їхні описи. Мета, з якою складалися описи була неоднаковою, вона визначала і їхнє інформаційне наповнення. Описи складалися з метою контролю за можливими надходженнями податків з населеного пункту чи регіону, для чіткого визначення меж приватних чи державних володінь, для збору різноманітних статистичних відомостей, у тому числі про демографічну та соціальну картину у регіоні тощо.

У XVIII-XIX ст. в Російській імперії з'являється ціла низка військово-статистичних, топографічних та інших описів, що містили відомості про повіти, губернії, намісництва. Велика їх частина була опублікована. Коли мова йшла про описи українських територій, то там обов'язково містилися згадки і про їхнє минуле, зокрема козацькі часи. До найбільш відомих описів слід віднести роботи О. Шафонського [10], О. Русова [4], декілька описів Харківського намісництва [8] та інші. З метою більш ефективного контролю російською царською адміністрацією земель інкорпорованої

*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10-01.15/17.3Ф «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

України-Гетьманщини ще у XVIII ст. було складено декілька описів населених пунктів, яким у наш час присвячено низку наукових досліджень. Це зокрема описи Батурина та прилеглих до нього населених пунктів 1726 р. (зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського) [6], відомий Румянцевський опис 1765-1769 рр. [3; 5 та ін.].

У Конотопському краєзнавчому музеї ім. О.М. Лазаревського зберігається маловідомий документ 1760 р., складений у зв'язку з пожалуванням імператрицею Єлизаветою I гетьману К.Г. Розумовському м. Батурин та м. Почеп з їхніми повітами. Ці території свого часу здебільшого перебували у власності О. Меншикова [2]. Тут містяться досить детальні описи 21 населеного пункту. Документ являє собою переплетену книгу збільшеного формату у розтрісканій від часу шкіряній обкладинці. Обсяг книги становить 160 аркушів (вступна частина подається на непронумерованому аркуші, а всі інші пронумеровані від арк.1 до арк.159). Дана збірка матеріалів створювалася кількома особами, про що свідчать декілька варіантів почерків. Доручення скласти ці описи було покладене на статського радника П.Шишкіна та підполковника О.Семенова.

Нами були вже опубліковані описи дванадцяти (з 21) населених пунктів, вміщених у вказаний документ. Пропонована публікація містить відомості про жителів Велике Устя, їхнє майно. Згадуються тут такі місцеві об'єкти, як школа, церква, гетьманський город, винокурні тощо. У пропонованому описі наводяться усі заселені подвір'я з хатами, називаються їхні господарі та члени їхніх родин. Названі незаселені місця (т.зв. «место пустое» або «место в пусте»). З даного джерела видно, хто з жителів села яким майном володів.

Вважається, що Велике Устя з'явилося ще в епоху Київської Русі. Перша згадка у документах датується серединою XVII ст. За переказами, першими жителями села були рибалки Гамалій, Бігдай, Драчевський, Лихошерст. Важко сказати, наскільки ці відомості є достовірними, але у пропонованому документі міститься опис власності Микити та Івана Лихошерстих (скоріш за все, це одне з похідних від прізвища Лихошерст – у XVII-XIX ст. такі вільні трактування прізвищ були явищем надзвичайно розповсюдженим), а також козака Павла Бегдрі (можемо припустити або також перекручений варіант прізвища від Бігдая, або звичайну помилку, якої припустилися укладачі опису) [2, арк. 147зв, 148, 149]. В 1772 р. у Великому Усті побудовано дерев'яну Георгіївську церкву, що була зруйнована у часи радянської влади. На 1866 р. у селі налічувалося 113 дворів, 606 жителів, пристань, винокурний завод. Згадується

Велике Устя і в описі Чернігівської губернії, опублікованому у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» у 1852 р., як одне з «примечательних местечек» [9, с. 434].

Запропонований уривок подаємо, максимально зберігаючи пунктуацію й орфографію оригіналу. Не використовуємо літеру “єри”, а літеру “ять” заміняємо на сучасну “є”. У лапках вказуємо нумерацію аркушів оригінального документу. Знаком [...] відмічені місця, що нами не були прочитані.

(Арк.146.)

село Великое Устя

двор, где государевы магазейны три большие рубленные и ради сторожи хата одна в том дворе разных посполитых земли заняты;

двор з садом и огородом прежде бывшего посполитого, а ныне козака Василя Ерка, удов, браты Михайло и Дмитро удовые ж, сын Васильев Максим, дочь одна, на том дворе хат три, комора одна, клуня одна, поля на четыре дня, сенокосу на четыре косаря, лошадей двое, вол один;

двор з садом и огородом, на нем хат три и комора, на нем живут Максим Норец, сын Марко и Иван, дочь одна, брат Максимов Савка, жена его Катра, брат их Федор, жена Федорова Гапка, дочь одна, сенокосу на три косаря, лошадей двое;

двор з огородом в пусте, где живал Павел Зубан, сенокосу на четыре косаря, владеют сыны его жиющие у козаков;

двор з огородом Радка Смеяна, жена Мария, сын Семен, дочь одна, да братаничи Федор и Максим, у него жена Зенка, дочь одна, у Максима жена Мария, на том дворе две хаты, без грунту;

огородчик Степан Куриленка, а он двором особливим живет;

двор с огордом и садом Данила Кизинця, жена его Мария, сын Федор, дочь одна, лошадь одна, хата с коморою, поля на одинадцать день, сенокосу на четыре косаря, леса на два дня;

двор з садом Федора Косогуба, жена его Тетяна, сын Семен, дочерей две, хата с комнатою и коморою, лиох, винокурня на два котла, сенокосу на четыре косаря, лесу на три дня, лошадей двое, огород один;

(Арк.146зв.)

огород Матвея з братами Куриленков, а сами живут особо двором;

двор з огородом Марка, Матвея и Степана Куриленков, Маркова жена Палажка, сыны Семен и Трохим, дочь одна, у Матвея сын Трохим, дочь одна, Степанова жена Варка, сыны Никифор и Игнат, на дворе хат три с коморами, поля на восемь день, сенокосу на пять косарей, лошадей двое, волов два;

двор Олифера и Данила Олиферов, они ж и Нимчиненки, Данило удов, сын Матвей и Семен, дочь одна, Олиферова жена Анна, огород з садом, на нем хат две, поля на два дня у козака Остапа Стуса;

двор з огородом Федора Сердюка, жена его Евга, сыны Микито и Самойло, хата одна, сенокосу на два косаря, леса на два дня, хата с коморою;

двор Ивана Звеглянича, жена его Палажка, сын Захарко, дочерей две, Кузмина жена Наталка, дочь одна, Павлова Гапка, дочерей две, хат с коморами три, поля на двадцать день, сенокосу на двадцать косарей, леса на десять день, лошадей четыре, волов шесть, хат три, комор три;

огород посполитого Стефана Куриленка, на коем хлев, а он особливим двором живет;

огород Василя Козинца, а он особливим двором живет;

двор Василя Козинца, удов, у него сын Стефан, дочек две

(Арк.147.)

поля на четыре дня, сенокосу на три косаря, лесу на два дня, хата с коморою, лошадь одна, вол один;

огород, на коем хата с ледовнею, где шинок гетманский, неогорожен Яремы Безседи, а поля на четыре дня и леса на три дня, оным владел шафар новомлинский Яков Войцехович;

двор Ивана Денченка, жена его Водя, сыны Иван, Корней и Илля, на том дворе хата и клуня, поля на два дня, волов два, в заставе у козака Дениса Бегдая поля на три дня;

двор Нарканорца, жена его Варка, сын Игнат, дочь одна, сенокосу на четыре косаря, хата одна;

двор Карпа, жена его Настя, поля на четыре дня, лесного места на два дня, хата с коморою, поля у Фонлосовой жена на три дня;

двор з огородом Ивана Михеенка, у него жена Уляна, дочь одна, два братаничи Кирило и Яким, Кирилова жена Мария, сын Яков, поля на два дня, сенокосу на три косаря, леса на два дня, на дворе хат две, клуня одна, лошадь одна, волов два, у Фонлосовой поля на три дня;

огород, на коем комора рубленная Дороша Шевченка зшедшого, безгрунтовый;

двор з огородом, на коем хата одна, комор две, винокурня о двух котлах Дмитра Силченка, жена Мария, сын Марко, жена его Палажка, сын Марко, дочка одна, поля на восемь день, сенокосу на восемь косарей, леса на четыре дня, волов два, лошадей двое;

(Арк.147зв.)

да напротив одного двора, чрез улицу огород его ж Силченка,
на коем клуня;

двор Микиты Лихошерстого, хата одна, две коморы, жена его
Христина, сыны Иван, Семен и Павел, Иванова жена Мотра, дочь
одна, Семенова Мотра ж, сын Давид, сенокосу на два косаря, поля
на пять день, леса на один день, лошадь одна, волов два;

его ж огород чрез улицу, на коем клуня и сад;

место огородное в пусе Романа Рябка, без грунту;

двор попа Петра Евдокимова;

на дворе Грицка Литохи, хата, в ней живет Корней Мазный,
жена его Параска, без грунту;

двор, где винокурня попа Петра Евдокимова;

двор з огородом Федора Лалуни, жена Гапка, сын Михайло,
дочь одна, на дворе две хаты, клуня, комор две, поля на четыре
дня, сенокосу на одного косаря, у Фонлосовой поля з гаем на четыре
дня;

другой двор чрез улицу его Лалуни;

Прокопа Поповича огородчик, а он особо двором живет;

двор Данила Карнеенка, жена его Мария, дочь одна, брат
Данилов Иван, жена Олена, поля на два дня, волов два, лошадь
одна, хата с коморою и клуня;

на дворе посполитого Микиты Двоноса, две хаты, комор две,
в нем живет Клим Левченко, жена его Мотра

(Арк.148.)

да брат его Иван, жена его Мария, сыны Федор и Петро,
лошадей двое, безгрунтовые;

двор з огородом, хата с коморою Игнат Халимоненка, жена
его Оришка, дочерей две, сын Степан, лошадей двое, поля на два
дня, сенокосу на четыре косаря з лесом;

да того ж двора часть под огородом Кирила диякона Филипова;

огород и хата в пусе Якима Луговца, кой сошел под козака
Игната Зубка, жена Гапка, сын Овсей, без грунту;

дворище з огородом, на коем хата в пусе Василя Отрошки,
жена его Оришка, дочь одна, а он Отрошко живет у козака Левка
Денця, он же и Немчин;

место церковное, где походной погреб неогороженное;

место пустое Трофима Хорошуненка под Филимоном Шатилюю;

гетманский шинок Яремы Безседи, дворик, хата одна с коморою;

двор удовы Насти Прокопихи Самойленковой, сыны Герасим и
Василь, хата одна с коморою, поля на две трети дня, сенокосу на два косаря;

огородчик помеж яй Хошерстой, огород да пустое огородное место;
двор Ивана Лихошерстого, жена его, сыны Микита и Кузма,
дочь одна да с ним брат его Иван, жена его Мелашка, сыны Тимош
и Юрко, дочь одна, хат три и с коморами клуня, поля на шесть
день, сенокосу на пять косарей, лес на один день, волов три;

(Арк.148зв.)

да с ними живет брат их же Максим, жена его Стеха, дочерей
две, у Фонлосовой поля на две трети дня, да их же огород чрез
улицу у реки Кременю да еще два огороды ж;

огород Якова Задорского под владением посполитого Игната
Халимоненка, а он особо двором живет;

дворище, где хата пустая, амбар попри[...] монастыря
Киевopечepского;

двор Дмитра Илленка, жена его Мария, сыны Иван, Ничипор
и Кузма, дочь одна, хата, комор три, винокурня на два котла, поля
на тридцать день, сенокосу на тридцать косарей, леса на шесть
день, лошадей двое, волов четыре;

его ж огород чрез улицу, на оном клуня, поветка;

имеют хутор з березовыи деревом, поля на десять день и
леса на пять день под ротмистрию Фонлосовую;

двор Кирила Савченка, он же или Хошерский, жена его
Мария, сыны Иван и Илля, братаничи его Илля, Алексей и Улас
холостые, хат две, сенокосу на шесть косарей, поля на восемь день,
лесу на шесть день, поставень в березе;

двор Гаврилихи Марины Довжички, сын Гаврило, дочерей
три, огород, хата одна, без грунту;

двор Антона Бондарця, жена его Водя, браты его Герасим и
Иосиф, Герасимова жена Мария, Иосифова жена Зенка, сенокосу
на три косаря, лошадь одна, на дворе две хаты с коморами;

(Арк.149.)

двор Андрея, Якова, Грицка и Федора Задорских, Андреева
жена Татьяна, у Якова жена Анна, сын Василь, огород з садом,
хата одна, поля на один день, леса на один день;

двор Карпа Харченка, удов, сыны Илля и Федор, дочь одна,
поля на один день, сенокосу на одного косаря с леском, хата с коморою;

на части того двора живут Семен Зис[...], удов, мать его
Уляна, с ним живут Иван Лисун, жена его Мария, дочерей две да
брат его Кирило холост, на двор две хаты, лошадь одна;

двор посполитого Василя Отрошки, у него жена Оришка,
дочерей три, без грунту, козаком;

постовень з сенокосом Прокопа Поповича;
двор Ивана Тищенко, жена его Зенка, сын Кондрат, дочь
одна, коней двое, хата одна, огород з садом, без грунту;
дворовое место в пусе Дмитра Илленка, а он особо двором живет;
двор прежде бывшего посполитого, а ныне козака Павла
Бегдрия, на том дворе хат три, в них живут Трохим Гайдун, жена
его Палажка, лошадь одна, в другой Грицко Бражник, жена его
Любка, сын Михайло, в третьей Игнат Зубко, жена его Водя, дочерей
две, безгрунтовые;
двор Савки Коротича, жена Настя, сын Карней, дочь одна,
хата одна с коморою, без грунту;

(Арк.149зв.)

двор Андрея Борисенка, жена его Химка, сыны Павел, Федор,
Назар и Ничипор, хата одна, огород з садом, леса на два дня;
двор з огородом, светлица с комнатою, комора, винокурня о
двох котлах Прокопа Поповича, удов, дочерей две, поля на восемь
день, сенокосу на одинадцать косарей, леса на четыре дня, озеро
одно, лошадей двое, волов два;
двор диякона Кирила Филипова, поля на семь день треть и
пол дня, сенокосу на тринадцатъ косарей, леса на четыре дня, озера
часть;

двор войта Григория Косогуба, жена его Анна, дочь одна,
хата с коморою, винокурня на один котел, сенокосу на четыре
косаря, леса на два дня, лошадь одна;

двор Грицка Черниша, жена его Мария, сыны Семен и
Апанас, Семенова жена Тетяна, сыны Сидор и Иван, дочь одна,
Апанасова жена Устя, на дворе, хата, огород з садом, вол один,
поля на дня, сенокосу на два косаря, леса на один день;

двор Никиты Гарпиненка, жена его Евдокия бездетная,
братаничи его Роман, Карп, Омелко, Денис и Яков холостые, хата
одна, клуня, поля на два дня, сенокосу на три косаря, леса на один
день и пол дня;

пастовень Захария, Прокопа и диякона Кирила Поповичей з
рощею и сенокосом;

(Арк.150.)

дворовое место Яремы Безседи измершего в пусе;
двор Самсона Михайльца, жена его Уляна, сын Семен,
дочерей две, Самсонов брат Яким удов, сын Грицко, дочь одна,
хата, комор две, огород з садом, поля на два дня;

двор Ивана Двоноса, жена его Настя, дочерей две, хата с коморою, огород з садом, поля на два дня, сенокосу на одного косаря, лесного места пол дня, вол один;

школа неогороженная;

двор Михайла Черепеенка, жена его Пазка, сын Хома, хата, клуня, вол один, поля на два дня, сенокосу на два косаря, лесу на один день;

двор Ярмолы Шалахмана, сын Андрей, поля на два дня, сенокосу на одного косаря, хата одна и винокурня на один котел;

двор Якова Митка, жена его Гапка, сыны Роман и Харко, дочерей две, хата, клуня одна, лошадь одна, волов два, а грунтами з маткою владеет, коя особо двором живет;

церковь во имя Христова Георгия;

двор Тимоша Науменка, удов, сыны Пилип и Купрей, Пилипова жена Тая, дочерей две, Куприянова жена Проска, дочь одна, хата с коморою, клуня, волов два, сенокосу на 4 косаря, поля на шесть день;

(Арк.150зв.)

двор Захария Поповича, жена его Евфимия, сыны Данило и Александра, Данилова жена Уляна, сын Федор, Александрова жена Феска, сын Захарий, дочерей две, поля на десять день, сенокосу на десять косарей, хата одна с коморою, винокурня на два котла, лошадей двое, волов два, леса на три дня, озера часть, а лесок на два дня з Фонлосовой;

двор Евфима и Юрка Митченков, жена Евфимова Мария, сын Петро, Юркова жена Мелания, мать их Евдокия, хат две, комор две, винокурня на один котел, лошадь одна, волов два, поля на шесть день, сенокосу на шесть косарей, леса на один день у Фонлосовой, поля на два дня, на прописанном дворе клуня;

двор Ивана Тищенко, на коем хата с коморою Дениса Бегдрия, козака, удов, сын Силан, дочь одна, Силина жена Мария, поля на два дня, сенокосу на три косаря, леса один день, волов два, лошадь одна да другой огород Бегдрев;

огород Дмитра Илленка, а он особо живет, огород гетманской;

двор Ивана Седка, жена его Палажка, сыны Павел, Семен и Сазон, жена Павлова Палажка, сыны Степан, Кирило, Семенова Воцка, хата клуня, волов два, поля на два дня;

огород экономической;

двор Ивана Лулани, жена его Олена, сыны Наум, Грицко, Прокоп, дочерей две, брат Дорош,

(Арк.151.)

жена его Феска, сыны Яков, Данило, хат три, клуня одна, поля на шесть дней, сенокосу на четыре косаря, леса на два дня, волов два;

огород Дмитра Силченка, а он особо двором живет;

огород з садом Федора Косогуба, а он особо живет;

огород Ивана Звеглянича, а он особо двором живет;

дворовое место з садом Дороша Скорины в пугте и хата в пугте же, без грунту;

двор Ка[...] Ша[...]дригайлы, жена его Мотра, сыны Левко, Сидор, хата с коморою, лошадь одна, безгрунтовые;

двор посполитых Михайла и Тараса Немчинов, жена Михайлова Водка, сын Омелко, дочь одна, Тарасова Анна, мать их Татияна, оные живут у козака Остапа Тичини, нива у его Тичини на два дня, без грунту;

пастовень з леском и сенокосом Захария, Прокопа и брата их диякона Кирила;

(Арк.151зв.)

[ця сторінка не заповнена текстом – С.Д.]

---

1. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область / Гол. ред. кол. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії АН УРСР, Гол. ред. Укр. рад. енцикл. АН УРСР, 1973. – 696 с.

2. Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М.Лазаревського. – №ПП-I-72. – 160 арк.

3. *Науменко А.М.* Корюківка за Румянцевським описом Малоросії / А.М.Науменко // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. – 2014. – №4. – С. 48-67.

4. *Русов А.А.* Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Т.1-2. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1898-1899.

5. *Сердюк І.* Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки. – Т.19. Кн.1. – Київ, 2009. – С. 407-416.

6. *Сумий І.М.* “Мазепина книга” // http://www.siver-litopis.cn.ua/konf/muz_tarn/skarb_3.pdf – С.100-107.

7. Сумщина від давнини до сьогодення: Науковий довідник / Упорядн. Л.А.Покидченко; Редкол. Л.П.Сапужина (відп. ред.) та ін. – Суми: Вид-во «Слобожанщина», 2000. – 384 с., іл., карти.

8. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с древнейших времен переменах. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1888. – Х+288 с.

9. Черниговские губернские ведомости. – Отдел второй. Часть неофициальная. - №40. – 1852. – С.434.

10. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей которой оное наместничество составлено / Афанасий Шафонский. – К.: В Университетской Типографии, 1851. – 697 с.

ОПИС СЕЛА КОРИЛЬСЬК 1760 р.*

Дана робота продовжує серію публікацій описів населених пунктів, що у середині – другій половині XVIII ст. відносилися до так званої Батуринської волості, подарованої імператрицею Єлизаветою Петрівною останньому українському гетьману Кирилу Розумовському [4]. Низка цих описів побачила світ на сторінках журналів «Сумський історико-архівний журнал», «Gardarika» та інших видань [2; 5; 6; 7 та ін.]. Опис села Велике Устя увійшов до даного збірника.

У роботі з пропонованим матеріалом нами у першу чергу використовувалися джерелознавчі методи дослідження. Вони сприяли аналітично-інформаційному вивченню і критичному аналізу джерела [3, с. 35]. На нашу думку, саме ці методи є найбільш ефективними при опрацюванні подібних описів.

Ми не будемо детально аналізувати особливості рукописної збірки, де вміщені описи усіх 21 населених пунктів; умови її створення тощо. Все це було зроблено у низці попередніх публікацій, а також у передмові до опису Великого Устя у цьому збірнику. Слід відмітити, що у пропонованому тексті наведені відомості про жителів села Корильськ, їхню власність (земля, худоба, нерухомість тощо), зазначено, як використовували належні їм землі (пахотні поля, сінокоси, городи, порожні землі). Згадуються тут такі місцеві об'єкти, як церква Преображення Господнього, школа і шпиталь, що діяли при цій церкві.

Про саме село Корильськ збереглося небагато відомостей. Відомо, що у середині XVII ст. воно вже існувало. У переписних книгах приведених до присяги на підданство московському царю Олексію Михайловичу жителів малоросійських міст за січень 1654 р. згадується село «Корельское», де присягу прийняли 18 козаків на чолі отаманом Тимофієм Ковалем [1, с. 826]. У цьому ж документі згадується й те, що там «поставлена церковь деревяная во имя Преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа; у тое церкви служащей поп Прокопей» [1, с. 827].

Запропонований опис нами поданий з максимальним збереженням оригінальних особливостей тексту документа.

---

*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №15.01.10-01.15/17.3Ф «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

(Арк.152.)

село Корилск

церковь Преображения Господня;

при той церкви школа и шпиталь;

тоя ж церкви двор священника Федора Рунского;

посполитские дворы

двор Федора Карпенка, у него жена Татьяна, сын Иван, дочерей две, в другой хате братаничи его Андрей и Иван, у Андрея жена Евдокия, лошадей двое, поля пахотног дней на шесть, сенокосу косарей на четыре;

двор Ивана Сеньюка, у него жена Параска, сын один, с ним в другой хате живет брат его Тимош, жена его Настя, сын один, лошадей двое, имеют грунта;

место пустое Остапа Луця;

двор Михайла Шевца;

огород з садом Кирила и Семена Дмитренков;

двор Василя Проскуры, у него жена Параска, дочь одна, лошадь одна, имеет грунты;

двор Павла Проскуренка, у него жена Кулина, сын Федор, жена его Тетияна, лошадей двое, имеют грунта;

(Арк.152зв.)

двор Данила и Андрея Проскуренков, у Данила жена Катра, сын Данило, дочерей две, у Андрея жена Марина, дочь одна, лошадей двое и имеют грунта;

двор Кирила и Семена Дмитренков, у Кирила жена Гарпина, у Семена жена Воцка, в другой хате живут братаничи их и имеют грунта;

двор Василя Короткоручка, у него жена Ганна, сын Иван, имеет грунта;

пастовник Василя Паламаренка;

двор Ивана Паламаренка з женою и детми, имеет грунта;

пляц пустой Карпенковский;

двор Онопрея Вовченка, у него жена Гапка, безгрунтовый;

двор Остапа Костюка, у него сын Степан, безгрунтовый;

двор удовы Марии Беланихи, у нее сын Ониско, безгрунтовый;

двор Савки Короткоручки, у него жена Проска, дочь одна, лошадь одна, имеет грунта;

огород прозываемый Моцелювщина;

двор Грицка Кияна, у него жена Устя, дочерей две, лошадей двое, имеет грунта;

двор Василя Чайки, у него жена Одарка, с ним живет брат его Семен, лошадей двое, волов два;

(Арк.153.)

двор Сидора Чаенка, он же и Пискун, у него жена Марина, дочь одна, лошадь одна, имеет грунта;

двор Прокопа Макаренка, у него жена Феска, сынов два, Федор и Иван, дочь одна, лошадь одна, имеет грунта;

двор Андрея Андрущенко, у него жена Тетияна, сынов четыре, Михайло, Захарко, Иван и Федор, дочь одна, лошадей двое, имеет грунта;

двор Левка Козла, у него жена Маруся, лошадь одна, имеет грунта;

двор Якима Козла, у него жена Анна, дочь одна, лошадь одна, имеет грунта;

хата бездворная Моисея Иллющенко, у него жена Варка, дочерей четыре, безгрунтовых;

двор Василя Прохвятили, у него жена Настя, сын Гаврило, у него жена Гапка, дочь одна, имеет грунта;

двор Наума Кравченка з братом Иваном, у Наума жена Проска, сын Герасим, дочерей три, у Ивана жена Ювга, лошадей двое, в двоих хатах, имеют грунта;

двор Матвея Андрущенко, у него жена Агрипина, дочь одна, лошадь одна, с ним живет мачеха удова Химка, имеют грунта;

двор Хомя Андрущенко, у него дочь одна, безгрунтовый;

(Арк.153зв.)

двор Никиты Прадки, у него жена Водя, сын Алексей, безгрунтовый;

двор Матвея Кравченка, у него жена Татияна, безгрунтовый;

двор Савки Могилы, у него жена Анна, сынов два, Андрей и Степан, у Андрея жена Палажка, у Степана жена Мотра, безгрунтовый;

двор Грицка Бабешы, у него жена Вувдя, сын Нестер, в другой хате живет Иван Кравченко, жена его Анна, дочь одна, безгрунтовые;

двор Петра Николаенка, жена его Зеновия, сын Василь, дочь одна, лошадь одна, безгрунтовый;

двор Ивана Кошавца, у него сын Прокоп, дочь одна, безгрунтовый;

огородное место Карпа Кленуса;

двор Грицка Якименка, у него жена Пелагия, дочерей две, безгрунтовый;

двор Василя Кленуса, жена его Водя, дочь одна, лошадь одна, безгрунтовый;

двор удова Ганны Нештихи, у нее сынов два, Андрей и Петро, у Андрея жена Ганна, дочок две, у Петра жена Оришка, лошадей двое и имеют грунта;

двор Павла Кленуса, жена его Водя, дочь одна, лошадь одна, безгрунтовый;

(Арк.154.)

двор Тимоша Асауленка, жена его Химка, сын Марко, безгрунтовые;

двор Дениса Михайленка, у него сын Максим, жена его Мария, дочок три, лошадей двое, имеет грунта;

двор Савки Чуприны, у него жена Евдокия, дочерей две, лошадь одна, имеет грунта;

двор Павла Отрошки, безгрунтовый;

двор удовы Фески Яременковой, безгрунтова;

двор Евтуха Кленуса, у него жена Водя, сын Аврам, дочь одна, лошадей двое, имеет грунта;

двор Демка Иллющенко з братами Мартином и Никитою, у Демка жена Настя, сын Иван, дочь одна, у Мартина жена Васка, сын Петро, дочь одна, у Никиты жена Евдокия, дочь одна, хат две, лошадей двое, имеют грунта;

двор Леска Жерела, у него жена Евфимия, дочь одна, безгрунтовый;

двор Гаврила Будника з братами Есипом и Федором, у Гаврила жена Водя, дочь одна, у Есипа жена Проска, дочь одна, лошадь одна, имеют грунта;

двор Ивана Савка, у него жена Пелажка, сынов два, Стефан и Петро, у Стефана жена Мотра, дочь одна, лошадь одна, имеют грунта;

(Арк.154зв.)

двор Ивана Санбура, у него жена Татияна, сын Супрун, жена его Проска, лошадь одна, имеют грунта;

двор Ивана Литвиненка з братом Иваном, у Ивана жена Мария, у другого Гапка, дочь одна, лошадей двое, имеют грунта;

двор Федора Прохоренка, у него жена Марина, дочь одна, лошадь одна, имеют грунта;

двор Тараса Цынбала, у него жена Олена, дочь одна, безгрунтовый;

двор Тимоша Коноша, у него жена Ганна, сын Василь, лошадь одна, безгрунтовый;

двор Карпа Кленуса, у него жена Оришка, сынов два, Кирило и Иван, у Кирила жена Евдокия, у Ивана жена Настя, лошадей двое, имеет грунта;

двор Павла Иллющенко, у него жена Мотра, сын Иван, жена его Мария, сын Иван, лошадь одна, имеет грунта;

двор Федора Иллющенко, у него жена Анна, сынов два, Павел и Андрей, дочь одна и с ним живут браты его Нестер и

Марко, у Нестера жена Татияна, сынов два, Павел и Андрей, дочь одна, у Марка жена Евдокия, лошадей пять, волов два, имеют достаточные грунта;

их же Иллющенко в другой двор напротив жилого двора з винокурнею;

(Арк.155.)

двор посполитого Василя Паламаренка, у него сын Мартин, жена его Водя, дочь одна, лошадей три, волов два, имеет грунта;

двор Пилипа и Якова Мовчанов, имеют грунта;

двор Савки Коноща з братами Николаем и Иваном, у Савки жена Домаха, сын Данило, у Николая жена Оришка, дочь одна, у Ивана жена Катра, лошадей пятеро, имеет грунта;

двор Семена Костюка, у него жена Палажка, дочь одна;

двор Андрея Костюка, у него жена Кулина, сыны Сидор и Михайло, у Сидора жена Гарпина, без грунтовый;

двор Илии Нешти з братом Леском, жена его Параска, сын Грицко, у Леска жена Палажка, лошадей двое, имеют грунта;

двор Степана Нешти, у него жена Параска, сын Евфим, жена его Мария, дочь одна, лошадей двое, имеет грунта;

двор Федора Кравченка, жена его Евдокия, сын Иван, безгрунтовый;

двор Кондрата Грищенка з братом Фомою, у него жена Палажка;

двор Якова и Моисея Власовых сынов Рештуков, у Якова жена Гапка, сыны Стефан, Моисей и Марко, у Моисея жена Мария, сын Демко, дочь одна,

(Арк.155зв.)

лошадей четверо, имеют грунта;

двор Апанаса Решутка, у него сын Федор, жена его Настя, имеет грунта;

двор удовы Марии Решутчихи, в нем живет невестка ее Елена Решутчиха, сыны ее Андрей и Василь, лошадей двое, имеет грунта;

двор Алексы Проскура, у него сыны Василь, Ничипор и Илля, у Василя жена Феска, сын Моисей, дочь одна, у Ничипора жена Зеновия, дочь одна, у Илли жена Палажка, сын Павел, лошадей двое, имеет грунта;

двор Кондрата Решутка, жена его Феска, лошадь одна, имеет грунта;

двор Пилипа Клименка з братом Радком, у Пилипа жена Ганна, сын Яким, у Радка жена Татияна, дочь одна, лошадь одна, имеют грунта;

двор Петра Корнюшки, у него жена Гапка, сын Дмитро, в другой хате живет Сланенко, жена его Водя, дочь одна, безгрунтовый;

двор Фомы Савенка, жена его Олена, лошадей двое, имеет грунта;

двор Апанаса Паламаренка, жена его Мария, сын Ефим, дочь одна, безгрунтовый;

двор з винокурнею Антона Шута, у него жена Варка, сын Грицко, лошадей двое, имеет грунта;

(Арк.156.)

место пустое Леска Сахненка;

двор Есипа Нешти, жена его Мария, дочь една, лошадь една, имеет грунта;

двор Есипа Короткоручки, жена его Оришка, сын Иван, лошадь одна, имеет грунта;

двор Семена Масюченка з братами Андреем, Василием и Сидором, у Семена жена Мария, у Андрея жена Химка, у Сидора жена Мария, лошадей двое, имеют грунта;

двор Кондрата Лавришки з братаничем Петром, у Кондрата жена Ганна, сын Данило, жена его Мария, дочь одна, у Петра жена Гапка, дочь одна, в третьей хате Карп Жук, жена его Феска, дочь одна, лошадей двое, имеют грунта;

двор Филипа Лавриша, дочь одна, лошадь одна, имеет грунта;

двор Артема Лавриша, у него жена Устя, сын Иван, лошадь одна, имеет грунта;

пустые места посполитские;

место в пугте Ивана Карпенка;

место в пугте Якова Кошеленка;

место в пугте Левка Масюченка;

место в пугте Федора Яценка;

место в пугте Евфима Овдеенка;

(Арк.156зв.)

место в пугте Якова Шрамка;

место в пугте Кузмы Моцуна;

место в пугте Никиты Мовчана;

место в пугте Омелка Шулги;

место в пугте Савки Могилы;

место в пугте Есипа Шибеки;

место в пугте Остапа Луця;

место в пусте Якова Проскури;
место в пусте Якова Короткорученка;
место в пусте Хомя Яшенка;
место в пусте Марии Огиевны;
место в пусте Самойла Гапунка;
место в пусте Остапа Моцюка;
место в пусте Ивана Сухого;
место в пусте Федора Зеленского;
место в пусте Федора Харченка;
место в пусте Игната Скрипченка;
место в пусте Матвея Лавриненка;

(Арк.157.)

[ця сторінка не заповнена текстом – С.Д.]

---

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. X (дополнение к III тому). Переговоры об условиях соединения Малороссии с Великою Россиею. 1653-1654. – СПб.: Типография брат. Пантелеевых, 1878. – 838+24 с.

2. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м.Батурин 1760 р. / С.І.Дегтярьов / / Сумський історико-архівний журнал. – Вип.VIII-IX. – Суми, 2010. – С.32-66.

3. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

4. Конотопський краєзнавчий музей ім. О.М.Лазаревського. – №ПП-I-72. – 160 арк.

5. Degtyarev S.I. Materials for the history of the hamlet (selo) Gorodische and town (mestechko) Bakhmach / S.I.Degtyarev // Gardarika. – № 1. – 2014. – С.13-25.

6. Degtyarev S.I. Materials for the History of the Human Settlements of «Baturyn county» (hamlets (selo) Koributov, Deptovka and Settlements (sloboda) Yuryevka and Koshara) / S.I.Degtyarev // Gardarika. – № 2. – 2015. – С.4-17.

7. Degtyarev S.I. Materials for the History of the Human Settlements of «Baturyn county»: hamlet (selo) Golyunka and Settlement (Sloboda) Rubanka / S.I.Degtyarev // Gardarika. – №4. – 2015. – С.101-106.

ОБЫДЕННЫЙ АСПЕКТ В СУБКУЛЬТУРЕ КАЗАЧЬЕЙ ЖИЗНИ И ФОРМЫ ЕГО ТРАНСФОРМАЦИИ (XVIII-XIX вв.)

В 1695 г. Петр I, борясь за выход к южным морям, как известно, предпринял поход к Азову. В 1699 г. между Россией и Турцией велись переговоры о прекращении войны. «Тогож року войска Козацкия покоя ради никуда не ходили, но в домех пробовали...» [1, с. 3]. В ноябре 1699 г. был оформлен союз России и Речи Посполитой против Швеции. Оба государства согласились «иметь войну обще против Свейской короны за многие их неправды». Россия 9 августа 1700 г. объявила Швеции войну.

В начале XVIII в. был создан кадровый Стародубовский (Стародубский) полк. Началась его история, параллельно идущая с историей территориального полка как казачьего местного сообщества, то есть региона.

История субкультуры казачества как бы раздвоилась. Возникло две ее ветви.

Одна субкультура продолжала трансформироваться в ее новом носителе – кадровом казачьем полку, сформированном из местных казаков, принимающем участие в боевых действиях – походах – покинувшем регион образования полка и меняющем свои названия.

Другая ветвь – история субкультуры территориального полка, то есть продолжающего проживать оставшегося в регионе казачьего сообщества, которое также называлось «полк», – закончившаяся к концу века формальным упразднением в регионе казачества и, следовательно, казалось, исчезновением его субкультуры. Но «упразднить» субкультуру с помощью правового запрета государством казачества в регионе оказалось невозможным.

Особенно специфические элементы казачьей субкультуры проявляются и сохранились в традициях, образе жизни, мировосприятии, фольклоре и особенно ярко – в песенной традиции. Казачьи песни исторические, военно-бытовые, свадебные, лирические, плясовые, шуточные [2, с. 5].

Наиболее традиционные казачьи песни героической тематики. В народно-песенной традиции казаков прославляются патриотизм, мужество, храбрость, стойкость. Помимо героического эпоса, обнаруживаются и общественно-бытовые,

эстетические, и нравственные мотивы. Тема разлуки с родиной, семьёй, матерью, смерть на чужбине, тема супружеской неверности, несчастной любви. Реализация нравственно-эстетических идеалов в текстах казачьих песен осуществляется чаще всего через символические ситуации, символическое поведение.

В Черниговском архиве сохранилась песня любовной тематики, изобилующая народнопоэтическими образами-символами:

Чом дуб не зелений ! // Чи градом побило. //
Козак не веселий // Лихая година //
Молодий козаچه, // Чего зажурився //
Чи воли пристали, // Чи з доріжки збився //
Воли не пристали // З доріжки не збився //
Полюбив дівчину // Та й не ожинився //
Полюбив дівчину – // Засватали люде. //
Мені молодому // Парочки не буде //
Тільки мені пари, // Що очиці карі. //
Тільки і любові // Що чорнії брови. //
Пішов козак ярм // Дівка долиною. //
Зацвів козак терном // Дівка калиною. //
Козакова мати // Пішла терну рвати //
А дівчина мати // Калину ломати. //
Це ж не терночок // А це ж мий синочок. //
Це ж не калина // Це моя дівчина [3, с. 4].

Подобная символичность характерна и для лирических произведений казацкой тематики, зафиксированных на территории современной Брянской области, хотя в большей степени она свойственна все же не песням, передающим переживания мужчины, а репертуару, бытующему в основном в женской среде. Трансформация субкультуры привела к тому, что отличительной особенностью «женских» песен стало то, что казак в них обычно лишен каких-либо социальных, эстетических и нравственных характеристик, свойственных собственно традиционной казацкой песенной традиции. Им стал влюбленный парень, жених, сосед или же «коварный соблазнитель»:

Там, кала речки, ой, там, кала броду //
Пакликав казаче дявчину в камору. //
Пакликав казаче дявчину в камору-й. //
/«Ни пайду, казаче, ни пайду в камору. //
Я ще маладая – баюсь абгавору». //
«Ни слухай, дівчина, ни бойся нікога-й: //
Казак маладенький – ни зроби нічѣга». //
Ни спала я нощку, ни спала другу, //
На треттяю нощку лягла да-й уснула-й. //

*На третью ночьку лягла да-й уснула, //
Казак насмявсь – дьвчина ни чула. //
Праснулася девка, яе сердце бьется – //
Казак кала бока ляжить да смяется. //
«На тебе, девка, три рубли да на мыло, //
Три рубли да-й на мыло, а девять на пиво. //
Мылам намывайся, пивам напивайся, //
А маманьке сваей ни признавайся». //
Папінька-й услышив, маминька-й узнала: //
«Иди туда, дочка, где ночь начинала. //
Тяперь же ты, дочька, ни дева, ни двавица, //
Тяперь же ты, дочька, навек пазорница» [4, с. 2].*

Понятие «казак» утратило свое особое специальное значение, что отразилось в фольклоре.

Кроме того, исследователи не обнаружили ни одного текста в записанных ими лирических произведениях казацкой тематики, в котором бы упоминались герои украинского героического эпоса (Богдан Хмельницкий, Иван Богун, Данил Нечай, Максим Кривонос и др.) [5, с. 6].

Изменялись и семейные традиции, и быт, хотя вначале они соблюдались строго наряду с заповедями господними, как жизненно необходимые традиции в каждой казацкой семье. Несоблюдение осуждалось.

Семейную жизнь казаки ценили, к женатым относились с уважением, хотя военные походы мешали этому. Однако развратников холостые казаки в своей среде не терпели, в ранний период субкультуры они наказывались смертью. Летописи и переписка царей не упоминают жен казаков, но никаких законов о безбрачии у казаков не существовало. Запрет на связь с женщинами действовал только в походах, как и «сухой закон», для поддержания дисциплины.

Процесс создания новой казацкой семьи был прост. Вначале генезиса субкультуры было так: жених приводил невесту на майдан. Атаман перед лицом всех казаков спрашивал молодых, любы ли они друг дружке, и объявлял их мужем и женой. Создание семьи сопровождалось и церковным обрядом. Однако без согласия родителей создать семью было сложно, так как они принимали непосредственное участие в этом процессе. Развод у казаков был редким, хотя вначале и легким – казак и его супруга снова приходили на майдан, муж свидетельствовал, что она была хорошей женой, но любви больше нет. И слегка отталкивал ее от себя. После чего другой холостяк был вправе накрыть ее полой зипуна, предлагая ей себя в мужья. Это вначале отличало казацкую семью от обычной русской семьи.

В семейном быту взаимоотношения между мужем и женой определялись христианским учением, но казак не должен был вмешиваться в женские дела, а казачка – в мужские. Обязанности определялись жизненными обстоятельствами. Кто и что в семье должен делать – разделено.

Придерживались правила, чтобы никто не вмешивался в семейные дела. Родители старались не выяснять своих отношений в присутствии детей. Жена к мужу в знак почитания его родителей обращалась по имени и отчеству. На людях муж и женой вели себя сдержанно и даже отчужденно. Казачка считала грехом и даже позором появиться на людях с непокрытой головой или носить мужскую одежду, стричь волосы. Казак называл незнакомую женщину – казачку старшую по возрасту «мамашей», равную – «сестрой», младшую – «дочкой» («внучкой»).

Жену звал по имени, усвоенному с молодых лет, пожилых женщин – нередко «матерью», или обращался к ней по имени и отчеству. Таким отношением к женщине (матери, жене, сестре) измерялось достоинство казака-мужчины. Оно обуславливало понятие чести казачки (жены, дочери, сестры).

Женщины не присутствовали на сборе (круге) даже для разрешения вопросов личного характера. За женщину ходатайствовал, подавал прошение отец или старший брат, крестный или атаман. Предполагалось, что женщины в наделении правами мужчины не нуждаются, так как и без этого пользуются почитанием и уважением.

Почитание родителей, крестного и крестной стало потребностью сына и дочери. Сыновний долг считался исполненным тогда, когда были проведены поминки в сороковой день после смерти родителей.

Большую роль играли крестные мать и отец. Крестная вместе с матерью готовила девушку-казачку к замужеству, приучала ее к хозяйству, рукоделию. Главной обязанностью крестного отца считалась подготовка казачонка к службе. За военную подготовку спрос с крестного был больше, чем с родного отца.

Авторитет отца с матерью считался непререкаем. Полагали, что без благословения родителей нельзя начинать работу, принимать решение по наиболее важным делам. Непочитание воспринималось как большой грех.

Старшинство вначале являлось жизненным укладом казачьей семьи и всего казачьего общества, естественным в повседневном быте. В обращении со старшими соблюдались сдержанность и вежливость.

Менее всего трансформировались более простые обыденные обычаи, такие как приветствия. Если новоприбранные казаки их использовали, то создавалось впечатление о них, что они – казаки.

В обыденной казачьей жизни и другие особенностей, которые порождались условиями жизни. Казак никогда под ручку с женой не появлялся на улице. Она шла сзади или сбоку. Казак не носил ребенка на руках. Такое поведение обуславливалось заботой о вдовах казаков, потерявших мужей в походах.

Домашнее хозяйство лежало на старшей казачке – матери, так как казак большую часть времени проводил в походах, на службе и его пребывание дома было кратковременным. Но главную роль в семье и в обществе принадлежала казаку: на нем было материальное обеспечение и поддержание традиций и обычаев казачьего быта. Слово казака, как хозяина семьи, было окончательным для всех членов семьи, а пример в этом подчинении подавала детям жена казака. Сами казаки дома были спокойны и гостеприимны.

Однако исследователи отмечают в характере казака некоторую двойственность: веселость, беззаботность, шутливость могли быстро сменяться на грусть, молчаливость, отстраненность, неприступность. Исследователи объясняют это тем, что казаки, постоянно встречаясь со смертью, старались таким образом отстраниться от нее с помощью беззаботности и выпавшей на их долю радости. Нахождение казака дома, рядом с женой и детьми почиталось счастьем. Особенно в исторические периоды невзгод.

В обычной спокойной традиционной жизни ко всем гостям проявлялось уважение, которое обуславливалось тем, что гость считался посланцем божьим. Особенно дорогим гостем почитался человек незнакомый, прибывший из дальних мест, который нуждался опеке, приюте и отдыхе. Гостю отводилось лучшее место за столом, до истечения 3-х суток гостя не спрашивали зачем и откуда он прибыл. Ему старался уступить место даже старик. Кто не оказывал уважения гостю, в казачьем обществе презирался.

Изначально у казаков была традиция не брать еды ни для себя, ни для коня на время поездки по делам или в гости. Родственные и дружеские связи казаков по различным хуторам и станицам, в которых у него были родственники и друзья (кум, сват, сослуживец), и наконец, обычай, когда любой житель встретит его как дорогого гостя, позволяли казаку так вести себя в поездке. Казаки на постоялых дворах останавливались редко, скорее, в поездках на ярмарки и в города.

Жилье казаков было своеобразным. Особые условия жизни казаков, влияние военных и климатических составляющих внесло в строительство казачьих домов некоторые особенности. Покрытые чаще соломой крыши домов у простых казаков и лубом у атаманов, при этом в начале по размеру дома знатного и богатого казака не особенно отличались от домов бедных казаков. При этом и у богатых, и у бедных казаков дома всегда были чистыми, ухоженными, как с наружи, так и внутри. Но потом началось и резко усилилось расслоение среди казачества и все изменилось.

Во дворах, рядом с домом располагались хозяйственные постройки, их количество зависело от зажиточности казака, чем зажиточней казак, тем больше у него было сараев и хлевов. Самым значимым строением в казачьем дворе была конюшня. Строилась летняя кухня. Приготовление пищи и ее прием в летней кухне освобождало дом в теплое время года.

Свою одежду казак стремился содержать чистой и не носил чужой одежды.

Однако эти традиции постепенно уходили в прошлое. Их поддержание зависело от передачи субкультуры следующим поколениям, в том числе через воспитание детей, которое изначально носило традиционный казачий характер.

С появлением на свет младенца родные и друзья отца приносили в дар, как говорили – «на зубок», лук, стрелы, ружье, патроны, порох, пули [6, с. 8]. Они развешивались в комнате матери с младенцем. Через сорок дней отец надевал на младенца портупею от шашки, как бы «сажал» его на коня, возвращал младенца, поздравляя мать с казачком. Когда у младенца прорезывались зубки, родители вновь сажали его на коня, везли в храм отслужить молебен Иоанну-воину. Первыми словами малыша становились «но» и «пу»: понукать коня и стрелять. Военные игры были главными у детей казаков. Трехлетние дети обязаны были уверенно ездить на коне по двору, а в 5 лет скакать в поле. У ребенка формировался образ казака, которому он подражал.

В сказках, рассказываемых на ночь ребенку, внушалось, что казаки всегда побеждают и умеют выходить из сложных ситуаций, и эти подвиги прославлялись в песнях взрослых, которые слышали дети о славе казачьей, битвах и героях. Превосходство казаков закреплялось в пословицах и поговорках, которые младшие слышали от старших, праздниками, которые проходили часто в состязательной форме: кто лучше поет, пляшет, стреляет, скачет.

Казаки внимательно следили за формированием казачонка. Матерям запрещали баловать детей: «Не портьте, бабы, казака!».

Если ребенок плакал, то ему внушали: «Не плач, ты же казак, а казак не плачет!» [6, с. 18].

Основное времяпровождение казачонка – игры на улице со сверстниками. Игры, устоявшиеся веками, были направлены на развитие и проходили под надзором стариков. Если кто-то из детей вёл себя неправильно, старики строго поправляли его, и спорить запрещалось.

В 8 лет казачонка переселяли в мужскую половину дома. Повторный обряд посвящения проводился где-то в урочище, и теперь казачонку надо было овладеть нагайкой. Его также начинали приглашать на «беседы», что было очень важным делом [6, с. 19].

Основополагающим принципом существования у родовитых казаков был принцип рода, который объединял в себе прошлое, настоящее и будущее: заветы предков, жизнь настоящих поколений и деяния ради здоровой активной жизни будущих поколений рода. Быт у кровных родовитых казаков был подчинён этому принципу. Казачье общество делилось на соответствующие возрастные группы – «беседы». Старики, женатые казаки, холостые казаки, казаки-малолетки (не служившие), казачата-подростки и совсем маленькие казачата. У каждой из этих групп были свои «беседы». Выше всех в этой иерархической лестнице стояли старики, потому что, считалось, у них было всё для воспитания молодого поколения казаков: мудрость, знания, опыт, знания традиций и заветов предков. Каждая вышестоящая «беседа» шефствовала над младшей «беседой». В каждой «беседе» были наиболее достойные казаки, которые занимались воспитанием, обучением и досугом младшей «беседы». Это был способ передачи мировоззрения, традиций, профессиональных знаний и навыков подрастающему поколению наиболее полно и с учётом личного опыта.

В воспитании казака в данный возрастной период главным было научить преодолевать страх. Старшие внушали: «Не бойся, казак ничего не боится!» или «Терпи, казак, атаманом будешь!». Для этого было много игр, используемых для преодоления страха, фактически казаки играли в такие игры, чуть ли не всю жизнь.

С 12 лет казачонка приучали уже к боевому оружию. Каждый казачонок должен был пройти своего рода казачью школу выживания – «Спас», которая изначально создавала иллюзию, что казаки народ «родовой», с врожденными правилами поведения. Однако со временем родовые казаки исчезали, остались в меньшинстве, трансформация субкультуры усилилась, и менялось понятие «Спаса». Вхождение ребёнка в «Спас» начиналось с его крещения [6, с. 21]. У казачонка появлялись крестный и крестная

как духовные родители, которые отвечали за его казачье воспитание. По мере взросления задачи «Спаса» усложнялись. К физическому развитию казака вели в «Спасе» через восприятие духовности. «Казак не тот, кто победил, а тот, кто вывернулся», вышел из самой сложной жизненной ситуации – «спасся!». В «Спасе» есть несколько уровней подготовки. В нем соединяются в единое целое быстрое мышление казака для принятия решения и такое же действие для выполнения решения. Это два первых уровня подготовки.

При достижении второго уровня переходят к третьему уровню подготовки. У молодого казака развивают интуицию. Это для воина – самое главное. Она помогает казаку, как в мирской битве, так и в духовной. Схватка скоротечна, а подготовка к ней длинная. Внушалось, что так подготовленный казак выигрывает до самой решающей схватки. Воспитание умения управлять страхом, который человек изжить не может, так как это сохраняет ему жизнь, спасает.

Основным критерием для молодого казака, занимающегося «Спасом», являлась его нравственность. Со временем казак начинал понимать, что далее он пройти «Спас» не сможет, если он духовно не готов. Обойти это было трудно, так как казак начинал получать сначала небольшие, а затем серьезные травмы. Однако это школа для родовитого казака, а не «новоприборного».

Так как с восьми лет казачонка воспитывал еще и крестный отец, то кровный и крестный отцы дополняли друг друга так, что когда родной отец мог быть излишне мягким, то крестный – излишне суровым. Родной отец мог остановить крестного и наоборот.

Заботу о воспитании подрастающего поколения проявляли не только родители, но все взрослое население хутора, станицы. За непристойное поведение подростка взрослый не только мог сделать замечание, но и «надрать уши», «угостить» легкой оплеухой, сообщить о случившемся родителям, которые незамедлительно виновному «добавляли» и от себя.

С 12 до 16 лет – ещё один цикл в воспитании казака. С 12 лет казачонка начинали водить на круг (сход) и другие общественно значимые мероприятия. Его основная задача – смотреть и запоминать.

К 16 годам, по подготовленности молодого казака, его ждало более серьезное испытание. Часто это была охота на хищника (волка, кабана и пр.).

Считалось, что после такого воспитания и обучения получался казак.

Изменение политического, экономического, социального положения казачества в регионе постепенно трансформировали субкультуру. Ее возрождение происходило уже в искаженном виде: вырастала дистанция власти, снижалась маскулинность по отношению к феминности, менялось отношение к неопределенности, нарушалась структура власти в казачьем сообществе и семье, прирастали не казачьи «ценности» других сословий.

Но некоторые традиции сохранялись лучше, например, обычаи приветствия казачества. Если новоприбывший казак использовал казачье приветствие, и ему отвечали, это означало его признание казаком. Приветствовали казаки друг друга, приподнимая свой головной убор, пожимали руки друг другу и одновременно спрашивали о здоровье, в том числе членов семьи, интересовались положением дел. Казачки слегка кланялись мужчине, приветствуя его. Между собой они обнимались, целовались и вели разговоры.

Когда казак подходил к группе казаков, он снимал шапку, кланялся и приветствовал словами: «Здорово, казаки!», «Здорово бывали, казаки!». Ему отвечали: «Слава Богу!» [6, с. 29]. После долгой разлуки казаки, встречаясь, обнимались, прикладывались щеками. Также поступали, прощаясь на долгое время. Целование допускалось отдельно только среди мужчин и отдельно только среди женщин. Целовались в праздник Воскресения Христова, на Пасху.

Входя в жилище, казаки, сняв шапку, крестились на образа, то же самое повторяли, выходя из дома.

Поскольку проводились казачьи построения, смотры, парады, то на них казаки отвечали на приветствие командиров по воинскому уставу: «Здравия желаю, господин...!». Во время исполнения гимна казаки по уставу снимали свои головные уборы.

В станице дети и взрослые здоровались с незнакомыми людьми. Младшие по возрасту казаки обращались не только к родным, знакомым, но и к незнакомым со словами: дядя, тетя, зная встреченного человека, называли его по имени. К пожилым казаку или казачке обращались, называя их батя, диду, баба, бабушка, потом добавляли имя, если знали этого человека.

В знак благодарности говорили слова «Спасибо!», «Спаси Христос», «Храни тебя Господь». В ответ отвечали словами «На здоровье», «Не за что», «Пожалуйста».

Извинялись словами «Простите меня, пожалуйста», «Прости Христа ради», «Прости, ради Бога».

Отношение к порокам было суровым, хотя во время потрясений отношение к ним изменялось, но изначально в субкультуре было заложено к ним неприятие.

Казаки не брали в долг, это считалось пороком. Надо было стараться обходиться тем, что есть у казака. Долг, полагали, хуже неволи. Но интересно, что как долг воспринимали проявленные к казаку уважение, доброту или бескорыстную помощь. За них надо платить тем же. Обман и словом, и делом воспринимали как самый отвратительный порок. Казак, не выполнивший данного им слова, лишался доверия товарищей: «Изверился человек в рубле, не поверят и в игле» [6, с. 24].

Пьянство казаки отрицали. Казака, умершего от перепоя, хоронили на отдельном кладбище вместе с самоубийцами, в могилу могли забить осиновый кол. Застолье было строгим. Детям запрещалось присутствовать и за столом, и даже в комнате при посторонних. В регионе было много старообрядцев, и в таких казачьих семьях запрещалось выпивать и курить.

В случае близких отношений до свадьбы, девушка считалась опороченной, виновника наказывали братья девушки, родные или двоюродные, поэтому лучше было урегулировать конфликт с помощью свадьбы.

За грех считали отказать в просьбе просящему в подаении. К жадному человеку не обращались с просьбой. Если жадность проявлялась при исполнении просьбы, то отказывались от просьбы.

Жизнь в казачьей общине делала казаков привязанными друг к другу как к братьям, поэтому между ними были неприемлемы воровство и трусость. Однако, говоря о воровстве, нельзя забывать о «воровском» казачестве, так как грабеж и воровство у врага были в уважении. Преступлением не считалось воровство у врага и, даже, убийство врага.

Не любили казаки пустословия: «От лишних слов слабеют руки», «Кто развязал язык, тот вложил саблю в ножны» [6, с. 25].

Наказание провинившихся казаков было строгим, особенно за измену, трусость, убийство и воровство у своих: «В куль, да в воду».

Самым большим преступлением считалось убийство своего товарища. Смертью наказывалось насилие в христианских селениях, самовольная отлучка, пьянство в походе. Однако, запорожские казаки, например, творили насилие в «чужой» Северщине, хотя она и была формально частью Гетманщины.

Следствие вел обычно войсковой судья. Приговор исполняли чаще обычно сами осужденные, поочередно казнившие друг друга. За воровство могли приковать к позорному столбу и забить палками.

За оскорбление начальства и долг товарищу приковывали к пушке цепями, позже полагалась высылка в Сибирь.

За «великое» воровство (хищение в особо крупных размерах) виновных ждала шибеница – виселица. Ее можно было избежать, если какая-нибудь женщина хотела взять осужденного в мужья. Кроме шибеницы, запорожцы в редких случаях применяли заимствованный у поляков гак (крюк), на котором осужденный подвешивался за ребро и оставался в таком положении до тех пор, пока кости его «не рассыпятся». Пользовались они иногда острым колом, также перенятым от поляков. На Северщине это использовалось крайне редко. Но это быстро ушло в прошлое после ухода поляков, а с ними и влияния их культуры. Ожесточение приходило и уходило вместе с периодами смут и войн. В мирной обыденной жизни наказания смягчались, а с введением правового государственного российского регулирования все чаще заменялись ссылками виновных в Сибирь.

В обыденной мирной жизни казаки любили общение, застолье, выпить, повеселиться. Горилку подносили на подносе, если кто казался пьяным, то отправляли спать. Неволить пить было не принято. Рюмку в этом случае можно было просто поднять и пригубить: «Подавать можно, неволить нельзя», «Пей, но ум не пропивай».

Ранее в свадебных торжествах участвовали только женатые и замужние, молодежь проводила вечеринку до свадьбы, что укрепляло нравственность.

После долгой отлучки казак возвращался домой с подарками, когда шли в гости также несли подарки.

Долго сохранялись традиции крещения и погребения казака. В указанный для крещения день родственники с крестным и крестной являлись в храм к началу богослужения, а после окончания молитв переходили в отведенное место для крещения [7, с. 27].

Перед совершением таинства крещения должно было быть наречение имени, которое давалось обычно в честь кого-либо из святых православной церкви. При этом священник троекратно осенял его крестным знамением и молил Господа быть милостивым к нему после присоединения его через крещение к церкви. Взрослый казак во время этой процедуры отрекался от дьявола, давал обещание служить не ему, а Христу. Почтанием символа веры подтверждал свою веру во Христа как царя и бога.

Когда же крестили младенца, то отречение от дьявола и всех его дел, а равно и почитание символа веры осуществляли от лица младенца его восприемники, то есть крестный отец и крестная мать. Они возлагали на себя обязанности научить его вере, когда он придет в возраст, и заботу о том, чтобы он жил по-христиански.

Жизнь казака часто была недолгой и заканчивалась, как и рождение, также обрядом. После смерти казака тело его обмывали и одевали на него чистую, по возможности новую одежду: кальсоны, нижнюю рубашку из полотна «бязь», бешмет, черкеску. На ноги одевали чулки матерчатые, типа «ноговиц» или легкие тапочки. По желанию родных не запрещались и туфли.

Для отпевания гроб с телом переносился или перевозился в храм. В конце службы отпевания священник читал «разрешительную» молитву. Молитва разрешала бывшие на умершем казаке «запрещения» и отпускала ему грехи, то есть покойный с миром уходил в загробную жизнь. После этого тело казака обертывалось саваном, и священник посыпал его крестообразно землей, гроб закрывался крышкой и умершему пели «Вечную память». После отпевания гроб с телом умершего переносили (перевозили) на кладбище. При похоронах казака, павшего в бою или на службе, за гробом шел конь под черным чепраком и притороченным к седлу холодным оружием казака, затем его родные, близкие, друзья, знакомые.

Сохранялись молитвы казака, как обыденная важная традиция. Молитвы, которые должен знать каждый казак: «Начальная молитва», «Молитва Святому Духу», «Отче наш», «Верую».

Субкультура в обыденной жизни сохранялась дольше, чем она менялась в политико-социальной и социально-экономической жизни, поэтому особенно быстро она менялась у казачьей элиты. [9, с. 172].

---

1. Летопись Самовидца. Научно подг. изд. Киевской Археографической Комиссии под ред. и вст. ст. О. Левицкого. – Киев, 1878; переизд. Институтом истории АН УССР. Киев, 1971.

2. *Гавришук М.Л.* Календарная обрядовая поэзия Брянского края: проблематика. Поэтика. Современное бытование. Диссер. канд. филолог. наук. – Орел, 2007. – 179 с.

3. ГАЧО, ф. Р. 1400, оп. 1, д. 34.

4. Архив филиала БГУ. Папка: 070210 Верещаки: Елисеенко Нина Макаровна, 1937 г.р., Хомякова Анастасия Ивановна 1932 г.р., Пыленок Татьяна Федосовна 1929 г.р., Ковалева Нина Николаевна 1932 г.р.: Папка диктофонов 1: Ws 10114: t 03:25.

5. *Мищенко Т.А., Белугина О.В.* Казак как символ идентичности в исторической памяти и песенном фольклоре жителей юго-запада Брянщины // Социально-экономические основы развития казачества современной России: Сб. науч. трудов. – М., 2011. – № 7.

6. *Федосов П.С.* Казачьи традиции и обряды. – Ставрополь, 2004.

7. Казаки. Народы России. Атлас культур и религий. – М.: Дизайн. Информация. Картография, 2010. – 320 с.

8. *Федосов П.С.* Казачьи традиции и обряды. Ставрополь, 2004. – 448 с.

9. *Дзюбан В.В.* Субкультура Брянского (Северского) казачества в историческом и социокультурном аспектах (XVI–XXI вв.): диссертация ... доктора исторических наук: 24.00.01 / Дзюбан Валерий Валериевич. – Курск, 2015. – 587 с.

БУНЧУКОВЕ ТОВАРИСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.: СТАТУС І ЧИСЕЛЬНІСТЬ

Протягом гетьманування І. Скоропадського з подачі Петра І в Українській козацькій державі відбувалися зміни в усіх сферах життя. Вони спрямовувалися на поступову ліквідацію автономії. Після 1709 р. російський правитель зумів достатньо ефективно встановити контроль і використати організовану козацьку верству у власних інтересах. Проте приводить управління Гетьманщиною у відповідність з устроєм Російської держави за наказом Петра І почала лише Перша Малоросійська колегія.

Процес остаточного оформлення з числа неурядової старшини групи, що служила лише під гетьманським бунчуком у новому чині, спостерігаємо в часи гетьманування І. Скоропадського. Сутність бунчукового товариства як найвищої категорії неурядової старшини полягала в тому, що товариство служило під гетьманським бунчуком, не займаючи ніяких урядів; мало знатне походження; часто, але необов'язково, особисту вислугу; було вписане до окремого компуту; вилучене з-під юрисдикції полковників й судилося лише в генеральному військовому суді або гетьманом; служило з власних маєтків; було звільнене від податків і повинностей; мало обов'язки цивільної і військової служби за наказом гетьмана та центральних установ. Основними привілеями було підлягання гетьманській юрисдикції (або Генеральному суду), надання маєтностей за службу «до ласки військової», звільнення від податків і повинностей, пільги при виробництві та продажу товарів [11, с. 161-162; 2, с. 155], що збігалися з привілеями всього старшинського стану. Бунчукове товариство мало чітку організацію, утворюючи курені, лише у військовий час. У мирний період така організація відсутня, і товариство підпорядковувалося безпосередньо гетьману, зберігаючи стару феодальну форму організації дворянських загонів [11, с. 166].

Судове підпорядкування бунчукового товариства російські чиновники намагалися змінити. У 1733 р. гетьман Д.Апостол змушений був реагувати універсалом на постанову О.Шаховського про висилання для розгляду в полки й сотні всіх судових справ. Вказував, що справи щодо генеральної старшини, полковників і бунчукових товаришів не можна відсилати до повного їх вирішення, так як вони здавна судяться лише у генеральному суді [39, арк. 80]. Кардинально юридичне підлягання бунчукового товариства

змінилося лише в ході судової реформи 1763 р. Товариство відтепер судилося в земських та підкоморських судах не як представники вищого чину неурядової старшини, а як шляхта. Хоча апеляційною інстанцією все ж залишався Генеральний військовий суд (ГВС). Існували й інші привілеї бунчуковому товариству, що полегшували службу, особливо військову. До таких належало право на курінчиків у поході [11, с. 162-163]. Цей привілей не новий, таке право здавна мали урядники та значне товариство військове. У 1704 р., коли значний і заслужений у Війську Запорозькому товариш Ф. Жученко був звільнений від служб, на його місці службу продовжив онук військовий товариш Іван Іванович. В універсалі І. Мазепи при цьому вказувалося, що 30 чоловік товариства с. Жуки, що раніше у поході супроводжували за особливі заслуги діда, тепер повинні супроводжувати онука [31, с. 433-434]. Але вже з 20-х років XVIII ст. всім пільговикам, включаючи бунчукове товариство, довелося відстоювати право на курінчиків перед російською адміністрацією, і, врешті, до кінця 30-х остаточно його втратити [1, с. 166; 2, с. 152-153; 11, с. 150, 198-200; 32, с. 422; 36; 38, арк. 80-81]. В указі цариці від 8.08.1734 курінчиків чинам наказано давати, але проблему вивчити й представити проект рішення [12, с. 397]. Правління гетьманського уряду (ПГУ) вирішило проблему на користь ліквідації такого привілею різних чинів. Одна з останніх згадок про курінчиків бунчукових і значкових товаришів стосується походів 1737 р. і 1738 р. [35, арк. 201; 29].

На ранньому етапі всі бунчукові товариші постійно зазначали своє традиційне військове звання. Як правило, вони були значними товаришами військовими. Чудово ілюструє ситуацію судовий розгляд у Полтавському полку 1715 р., де поєднання звання і чину виглядали так: «...осавул войсковий енеральный з приданным ему знатным бунчуковым товариством войсковим, ПП: Феодором Олшанским и Фомою Городиским ...» [3, арк. 175]. Проте є суттєва відмінність між значним товаришем військовим у чині бунчукового товариша і значним військовим товаришем XVII ст. Останній прагнув посісти уряд, що забезпечував стабільність його становища в старшинському стані. Більшість значного товариства військового на той час ще залежала від полковника. Бунчуковий товариш теж не відмовлявся від уряду, але тепер це не обов'язкова умова підтримання статусу, так як його становище визначалося окремим чином, що був офіційним у номенклатурі Гетьманщини й підтверджувався окремим компутом. Чин бунчукового товариша забезпечував особі всі права й привілеї шляхетсько-старшинського стану. Відтепер формується категорія неурядової старшини,

більшість представників якої служить лише бунчуковими, не займаючи протягом життя жодного уряду.

Лише в 1718 р. бачимо реальний наслідок тривалої структуризації неурядової старшини. Її основними категоріями стають бунчукові й значкові товариші. У лютому 1718 р. в Російській державі відбувалася присяга на вірність новому спадкоємцю престолу царевичу Петру Петровичу [7, с. 3-9]. Присяжні реєстри старшини полків містять окремі блоки – списки неурядової старшини. Після подібних списків останньої присяги 1682 р. до 1718 р. ніколи не створювалися такі повні реєстри неурядової старшини. Присяжні списки 1718 р. стали першим загальним, створеним у більшості полків, реєстром бунчукового товариства. Саме ці списки бунчукових товаришів чудово ілюструють перехідний етап від старих традиційних військових звань (значних товаришів військових та військових товаришів) до нового чину/рангу/розряду неурядової старшини. Всі освічені старшини підписувалися під присягою власноруч. Тому списки бунчукових товаришів написані різними почерками. У Ніжинському, Переяславському і Стародубському полках кілька товаришів підписалися польською мовою, деякі з цих імен не читаються. У Глухові польською підписався значний військовий товариш Ян Четвертинський, у Стародубі – значковий товариш Міхал Пілатович і чотири бунчукові товариші – Адам Косімовський, Домінік Міхрінський, Юзеф Юрійович Новицький (староста Шептаківський) і Юрій Олексійович Новицький [16, л. 141; 19, л. 28; 25, л. 95, 98]. Виходячи з документа, більшість бунчукових та знатних військових товаришів були грамотними.

Присяги 1718 р. та 1732 р. дають змогу встановити персональний склад бунчукового товариства всіх полків у конкретний рік [15-27; 28]. Персональний склад бунчукового товариства у проміжку між 1718 р. та 1732 р. встановлений завдяки знайденим реєстрам [37; 38]. Перші компути датуються 1723 р. (якщо не рахувати гетьманський список 1722 р.) і засвідчують неоднозначність процесу їх укладення.

Прослідковується формальний підхід Малоросійської колегії до вирішення питання про належність особи до бунчукового товариства, адже основним критерієм вважалася її наявність чи відсутність у компуті бунчукового товариства. ГВК при вирішенні подібних справ керувалася ще й іншими критеріями: «против прежнего обыкновения», володіння військовими маестностями, перебування під гетьманською протекцією й обороною. Але й тут запис у компуті був основним. Починаючи з кінця 20-х – середини

30-х років, старшина мала для себе вирішити остаточно, чи ризикуватиме вона своїм привілейованим статусом, уникаючи запису в компут і військової служби, чи прийме нові умови. Більшість воліла не ризикувати й почала отримувати підтверджувальні документи.

Стрімке зростання чисельності неурядової старшини Гетьманщини не зупинили ні заходи Першої Малоросійської колегії із впорядкування служби, в тому числі військової, ні ще більш жорсткі – ПГУ. Ще в травні 1723 р. Малоросійська колегія наполегливо вимагала від ГВК і полкових канцелярій подачі уточнених козацьких і старшинських реєстрів, з метою з'ясування їх загальної чисельності та удосконалення цивільної й військової служби [33, арк. 2-6; 32]. На той час виникла гостра необхідність у вояках для Низових походів, і російські чиновники намагалися зрозуміти, чому чисельне бунчукове товариство Гетьманщини уникає військових походів. При підготовці до Гілянського походу бунчукове товариство також намагалося від нього ухилитися. Проте більшості з них це не вдалося. Протягом 20-х років XVIII ст. поступово усталився персональний склад товариства та контроль за ним і його службами з боку органів центральної влади. Перехідний період майже завершився. Бунчукове товариство стало вагомим чинником функціонування кожного полку та центральних установ і при цьому не підлягало владі полковника. Такий стан речей визначався давньою традицією адміністративного й судового підпорядкування гетьманських протекціантів лише гетьману та ГВК, а бунчукові були привілейованою категорією протекціантів.

Загалом між 1718 р. та 1732 р. спостерігаємо тенденцію до різкого збільшення бунчукового товариства. Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Бунчукове товариство, незважаючи на обтяженість військовими походами у 20–30-х роках XVIII ст., мало настільки високий соціальний статус у Гетьманщині, що за всяку ціну намагалося зберегти його за собою й закріпити за нащадками.

Окремим фактором, що вплинув на збільшення чисельності неурядової старшини, стало відновлення гетьманства в 1727 р. Впорядковуючи внутрішнє життя Гетьманщини, Д. Апостол провів Генеральне слідство про маєтності 1729-1730 рр., покликане повернути у власність держави частину володінь. Щорічно ревізувалися полки й поновлювалися списки неурядової старшини. Посилений контроль гетьмана над людським ресурсом вимагався в зв'язку з новими війнами і походами. 30-ті роки XVIII ст. стали справжнім випробуванням для всіх станів козацької держави.

На початку цього періоду найповніший склад бунчукового товариства доносить присяга 1732 р. Вона сформована за стандартом щорічних ревізій. У зведених таблицях справи про присягу число бунчукових суттєво різняться: від 196 до 209 [28], а наш підрахунок дав число 223 товариша. Причому зіставлення з уже відомими списками засвідчує, що частина неурядової старшини не присягнула разом з усіма й загальна чисельність була ще вищою. Присяжний реєстр показує суттєве поповнення бунчукового товариства новими людьми. Окремо від батьків присягало чимало представників молодшого покоління. Загалом нове покоління бунчукових у полках становило від 40 до 78% персонального складу. Це означає, що саме за їх рахунок так різко зросла загальна чисельність товариства. Навіть останній полк, нарешті, отримав свого бунчукового товариша. Вперше згадано про бунчукового товариша Миргородського полку Якова Потребича. Всі попередні реєстри вказували на відсутність у цьому полку вищої категорії неурядової старшини.

Остаточне юридичне становище неурядової старшини визначилося після смерті гетьмана Д. Апостола. Перші кроки ПГУ за указом імператриці в середині 30-х років XVIII ст. були спрямовані на узаконення статусу бунчукових товаришів й остаточне усунення різночитань з цього питання. Всі бунчукові товариші зобов'язувалися отримати універсали чи патенти на чин і записатися у відповідний компут. Проте склад бунчукового товариства полків сталим так і не став. Вакансії заповнювалися невідповідно, списки постійно змінювалися й часто не відповідали реальному стану речей. Це особливо дратувало російських чиновників з Правління гетьманського уряду, які звикли до порядку в канцелярських справах.

40-і роки XVIII ст. стали для Гетьманщини часом стабілізації й відновлення матеріальних та людських ресурсів. Виснаження внаслідок постійних війн було настільки серйозним, що царицею було прийнято рішення про зниження податкового тиску на Гетьманщину. Право на розміщення військових частин отримала старшина, а з українських теренів навіть вивели частину російських полків [14, с. 482]. Матеріальне становище значної частини вищого прошарку неурядової старшини в силу згаданих обставин було доволі непевним. У 1743 р. для 55% бунчукового товариства (зі 151 особи) служба була дуже обтяжливою економічно [5, арк. 253-256].

Найсприятливіші часи для бунчукового товариства настали з відновленням гетьманства. Інституція, що підкреслювала сутність гетьманської влади, знову набула повноти. З цього часу

відомий один із найінформативніших реєстрів товариства з частиною послужного списку (1751) [4]. Наступний список усіх бунчукових товаришів Гетьманщини датується 1763 р. Фактично він доносить нам персональний склад цієї спільноти на переломному історичному відтинку перед самою ліквідацією гетьманату [11, с. 91; 34, арк. 74-82]. Якщо брати до уваги загальне число бунчукових, то з середини 1730-х до 1763 р. бачимо відносно сталу кількість – 130-139 осіб у семи відомих списках. За виключенням одного піку – в 1751 р., коли фіксується 203 бунчукових товариша. Це певною мірою пояснюється нерозділеністю реєстру на діючих і абшитованих товаришів. Вже в 1743 р. було 17 бунчукових товаришів у відставці, а в 1763 р. – 38/39 (за різними даними). Та середня припустима цифра для 1751 р. в 20-25 абшитованих не покриває більшу в цей рік кількість діючих бунчукових товаришів (бл.178-185 з 203). Причина такого підвищення загальної чисельності криється у відновленні інституту гетьмана. Однак через 12 років кількість знову знижується до традиційного числа, що коливалося від 130 до 140 осіб. Це цікаво, адже законом число бунчукового товариства, на відміну від значкового, ніколи жорстко не обмежувалося. Отже його обмежувала традиція, й діяла вона не гірше закону. До 1763 р. кількість бунчукового товариства зменшилася й становила 139 осіб (і 39 абшитованих) [34, арк. 76-82], а через рік – у 1764 р. в Гетьманщині вже було 106 службових товаришів і 50 абшитованих [11, с. 92]. Тобто в кінці існування інституту гетьмана кількість його бунчукових товаришів знову наблизилася до «історичного» числа в 100 осіб.

Найкращим регулятором числа бунчукових у полках стало запровадження чину військового товариша. Цей фактор сприяв своєрідному очищенню рядів найвищої категорії неурядової старшини. Адже ті, хто не дотягувався за знатністю, тепер отримували інший чин, що задовольняв їх амбіції, а також не давав розростатися категорії бунчукових. Таким чином, бунчукове товариство з 40-х років XVIII ст. включало найзначніші родини Гетьманщини й невдовзі почало претендувати на офіційне ствердження власного шляхетства на правовому рівні. Теоретичний прояв процесу бачимо в зведених «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1744) [13]. Практичний – під час виборів до Комісії для складання нового «Уложенія» 1767 р. та підготовки наказів обраним депутатам [6; 8; 30]. Проблема шляхетності турбувала бунчукових товаришів і раніше. Ще в Сулацькому поході в 1725 р. бунчукові товариші з куреня Я.Марковича Забіла і Заборовський дискутували на тему «гдості бунчукових до

шляхетства» [9, с. 256]. Проявляючи гонор, бунчукове товариство на марші до Астрахані в червні 1725 р. вимагало від значкових товаришів йти попереду їх колони зі знаком, віддаючи належну честь. Це не співпало з уявленням про власну честь значкового товариства, й воно відмовилося, з чим погодився командир над бунчуковими С. Лизогуб, запропонувавши останнім, щоб знак несли їхні слуги [9, с. 252]. Високий суспільний статус бунчукового товариства сформував відповідний гонор у носіїв цього чину. До 60-х років XVIII ст. питання виокремлення верхівки старшини як шляхти, пов'язане зі зрівнянням у правах з російським дворянством, перейшло з теоретичної площини в практичну. Це відобразилося у відновленні системи земських, городських і підкоморських судів та інших подіях середини XVIII ст., в яких старшина стала заявляти про себе як про стан шляхетський.

Із 1764 р. після ліквідації гетьманату всі владні функції в Україні зосередилися в руках Другої Малоросійської колегії та її очільника графа П.О.Румянцева, генерал-губернатора Лівобережної України. Тепер призначення й керівництво бунчуковим товариством стало прерогативою цього органу та його керівника. Саме в 1764 р. фіксується єдина згадка про поділ бунчукового товариства на «первостатейних» і «второстатейних» [10, с. 12]. Мова йшла про зрівняння з першими земських суддів, а з другими – земських підсудків. Ця інформація засвідчує неоднорідність вищого чину неурядової старшини. В останні десятиліття існування Української козацької держави бунчукове товариство зберігало високий статус, все більше перетворюючись на чиновників і наближуючись за статусом до російського дворянства.

---

1. *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України: монографія / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 2009. – 271 с.

2. *Горяга О.В.* Інститут значкових товаришів Гетьманщини наприкінці XVII–XVIII ст. / О.В.Горяга // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – Вип. 30. – О.: Юрид. л-ра, 2007. – С. 533-537.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ), ф. І, спр. 50654, арк.142-191 зв.

4. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57326, 149 арк.

5. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57335, арк. 253-256.

6. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія : ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.

7. *Кривошея І.І.* Передмова / І.І. Кривошея // Присяга Чернігівського полку 1718 року / упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передм. Ірина Кривошея. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С. 3-9.

8. *Максимович Г. А.* Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г.А. Максимович. – Нежин, 1917. – 332 с.

9. *Маркович Я.А.* Дневник генерального подскарбия Якова Марковича : (1717-1767 гг.) / Я.А. Маркович; под ред. Лазаревского А. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – Ч. 1: (1717-1725 гг.) – 349 с.

10. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии, издаваемые под ред. Н. Василенка. – Чернигов: Изд. ред. «Земского сборника Черниговской губернии», 1902. – Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений...: 1786 г. – 296 с.

11. *Окіншевич Л.* Значенє військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. / Л.Окіншевич // Записки наукового товариства імени Шевченка. – Мюнхен: Заграва, 1948. – Т. CLVII: Праці Історико-Філологічної Секції. – 223 с.

12. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 9. – № 1733-1736.

13. Права, за якими судиться малоросійський народ: 1743 / ред. колегія О.М.Мироненко (голова), К.А.Вислобоков (відп. секретар), І.Б.Усенко, В.В.Цветков. – К.: НАН України, 1997. – 844 с.

14. *Путро О.* Син козака Розума з долею гетьмана Розумовського / О.Путро // Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 482-487.

15. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 140, оп. 1, д. 23, 55 л.

16. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 24, 262 л.

17. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 26, 96 л.

18. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 27, 166 л.

19. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 28, 249 л.

20. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 29, 309 л.

21. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 30, 175 л.

22. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 31, 227 л.

23. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 32, 174 л.

24. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 33, 236 л.

25. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 34, 289 л.

26. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 36, 113 л.

27. РГАДА, ф. 140, оп. 1, д. 48, 258 л.

28. РГАДА, ф. 248, д. 8250, 881 л.

29. *Репан О.* Іржа на лезі : лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років / О.Репан. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. – 195 с.

30. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – Т.68: [Материалы Екатерининской законодательной комиссии] / печатано под наблюдением В.И.Сергеевича, Т. 7. – СПб.: Типография Н.А.Лебедева, 1889. – IX, 741, [5] с. разд. паг.

31. *Універсали Івана Мазепи: (1687-1709).* – К.: Львів: НТШ, 2002. – Ч. I. / упор. І.Бутич. – 757 с.: іл. – (Універсали українських гетьманів).

32. *Універсали Павла Полуботка: (1722-1723)* / НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Чернігівський держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, Центральний держ. істор. архів України, м. Київ; упоряд. Ринсевич В.; ред. кол.: Сохань П. (голова), Борjak Г., Брехуненко В., [та ін.]. – К., 2008. – 720 с. – (Універсали українських гетьманів).

33. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 1105, 13 арк.

34. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 17000, 94 арк.

35. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, 796 арк.

36. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2634, 5 арк.

37. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3204, 45 арк.

38. ЦДІАК України, ф. 53, оп. 2, спр. 298, 642 арк.

39. Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmow. Krakow PAN 270, mf.9104.96 k.

**ВИДАТНИЙ АРХЕОЛОГ, ПАМ'ЯТКООХОРОНЕЦЬ,
МУЗЕЙНИК І ПЕДАГОГ – УРОДЖЕНЕЦЬ ОХТИРКИ**

З-поміж плеяди відомих учених-полтавців, подвижників української науки і культури початку ХХ ст. ім'я Михайла Яковича Рудинського виблискує зорею першої величини. І не дивно, адже уродженець Охтирки на Слобожанщині – міста у сучасній Сумській області [1, с. 175], назавжди «зрісся» з Полтавою, присвятив розбудові її культури, науки, видавничої справи, освіти та музеїв кращі і найбільш плідні роки свого життя, весь хист непересічної людини-творця [2, с. 7]. Тут, у Полтаві, він остаточно став називати себе полтавцем. Тут же отримав заслужену характеристику визначного письменника-демократа і свого сусіди В.Г. Короленка – як «відомий українець», людина кришталевої чесності і щедрої душі [3, с. 91-92]. А у флігелі поряд з будинком письменника М.Я. Рудинський квартирував майже сім років [4, с. 2 обкл.; 5, с. 175].

Тому саме на садибі Літературно-меморіального музею Володимира Короленка, на будиночку поряд із оселею видатного майстра слова і захисника багатьох полтавців у нелегкі роки визвольних змагань, у квітні 2002 р. з'явилася меморіальна дошка [5, с. 175, 177]. Відкрили її саме в Міжнародний день охорони пам'яток [6], щоб від щирого серця, від всіх полтавців назавжди увічнити ім'я пам'яткоохоронця, вченого і діяча культури. Дошка на оселі відомого археолога, музейника, керівника освітянських закладів Полтавщини нагадує сучасникам і прийдешнім поколінням про Михайла Яковича, про його діяльність на славу української культури, освіти, науки.

Ініціатором появи цієї меморіальної дошки (наразі археологам і музейникам України подібні знаки вшанування можна перелічити на парі аркушів) [напр.: 7] виступив Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації разом із Головною радою Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури.

У Полтаві проводилися відзначення кількох річниць від дня народження М.Я. Рудинського. В 2002 р. у стінах Полтавського художнього музею, до речі, також заснованого М.Я. Рудинським, відбувалися Другі наукові читання «Пам'яті Михайла Рудинського», зібрані з приводу 115-річчя вченого [8]. Перші читання, у вигляді досить представницької, свого часу всесоюзної конференції, пройшли у Полтавському краєзнавчому музеї ще 1987 р. – на 100-ту річницю від дня його народження [9; 10, с. 69; 11, с. 284].

Михайло Якович Рудинський (1887 – 1958). Рис. Ганни Коваленко, 2003.

5 грудня 2002 р. приміщення прес-центру Полтавського художнього музею заповнили не тільки знані історики і працівники музеїв, дослідники з відомих наукових центрів – вищих навчальних закладів та академічних наукових установ Києва, Донецька, Харкова, Львова, Сум, Кременчука та ін. міст, а й студенти вишів Полтави й області. Доповідачі детально окреслили непересічні здобутки М.Я. Рудинського на різноманітних теренах гуманітарного знання і діяльності, визначили археологічні пріоритети й відкриття, його мистецтвознавчі нахили, позначили роль як керівника головної педагогічної установи Полтавщини 1917 – початку 1918 рр., основні віхи життя вченого, практика-музейника і пам'яткоохоронця та громадянина [12].

Михайло Якович Рудинський – відомий український археолог, історик мистецтва, музейник, пам'яткоохоронець, педагог, один із керівників української археологічної науки та національного пам'яткоохоронництва 1920 – 1950-х рр. досяг, на перший погляд, всіх можливих за минулої радянської доби життєвих висот. Та це було далеко не так. Адже скромна інтелігентна людина пройшла досить тернистий шлях подвижника на ниві української науки і культури, зазнала переслідувань й поневірянь за сталінізму, мала чимало проблем, захищаючи близьких людей, рідних, учнів... [2, с. 7-11; 3, с. 89].

Михайло Рудинський народився 14 (27) жовтня 1887 р. в Охтирці. Освіту отримав у Охтирській гімназії, а продовжував навчання спочатку в Петербурзькому, згодом у Харківському університетах [1, с. 175; 13; 14, с. 4-5]. Революційні події 1905 р. захопили юнака романтикою боротьби і поезії, стали приводом до появи перших віршів, оприлюднених в поетичних збірках і журналах [15]. Досить докладні розвідки про поетичний хист М.Я. Рудинського вміщені у працях відомого полтавського літературознавця і письменника П.П. Ротача, який відзначав, що вчений весь свій вік залишався поетом-ліриком [16; 17; 18]. До речі, архіви та часописи зберегли на сьогодні більше 100 віршів ученого, музейника і педагога [19, с. 10], та лише кілька з них видані друком у наш час.

Оцінити поетичність душевних поривів Михайла Яковича можна і через прозу. Так, в одному з автобіографічних листів на схилі віку він писав: «Моє дитяче захоплення археологією, в його чисто хлоп'ячій формі, ... прийшло без найменших сторонніх впливів. Його джерелом була глибока любов до природи, яку збудили в мені наш дім, Охтирка і незрівнянні своїми враженнями ті чудові околиці, любов, що з нею прожив я все своє життя» [15, с. 82-83, с. 9-10]. Між іншим, публікація цих рядків уперше побачила

світ на початку 1960-х рр. у малотиражному і на сьогодні надзвичайно рідкісному виданні – «Записках Охтирського краєзнавчого музею» [20], які, принаймні, частинами вже варто перевидавати.

Молодий учений захистив у 1910 р. магістерську дисертацію про неоліт такого рідного йому Поворскля в Харківському університеті. Пізніше працював у середніх навчальних закладах Путивля, Переяслава, Києва і Петрограду, де прищиплював учням любов до батьківщини та вітчизняної історії, співпрацював з корифеями української науки і культури, а також проводив розкопки у численних експедиціях. Особливі педагогічні успіхи він мав у Сестролецькій «Школі Лісного», де один з перших у колишній Російській імперії створив археологічний учнівський гурток, спрямований на опанування дітьми основ історичної й археологічної науки. Вихованцями М.Я. Рудинського стали майбутні доктор і кандидати історичних наук, співробітники Ермітажу та викладачі вузів Санкт-Петербурга [13, с. 329; 14, с. 6].

На хвилі національного піднесення 1917 року М.Я. Рудинський повернувся на батьківщину, а восени того ж року переїхав до Полтави. Тоді родина Рудинських – Михайло Якович і його сестри Марія Яківна та Євгенія Яківна (Савицька) оселилися на квартирі у садибі лікаря Будаговського (по сучасній вулиці Короленка, 1), на подвір'ї будинку В.Г. Короленка. З родиною письменника вчений підтримував дружні і теплі стосунки [21, с. 4].

У місті М.Я. Рудинський посів за конкурсом посаду завідуючого Педагогічним бюро Полтавського губернського земства, поринув у складні освітянські проблеми. Лише штрихами позначимо основні його здобутки на цьому терені. Він розгорнув роботу з поширення краєзнавчих знань, для чого пропагував створення у школах, насамперед, національних гуртків вивчення історії рідного краю [22]. За відсутності методичної літератури, домігся продовження видання і перейменування чи не першого на Лівобережжі Дніпра фахового науково-методичного педагогічного журналу, який назвав «Нова школа». Був його редактором, видавцем, автором статей. Видавничі зацікавлення педагога привели його до налагодження місцевої (навіть при складнощах того часу!) видавничої діяльності, спрямованої, перш за все, на забезпечення шкіл українськими виданнями, читанками, збірками віршів. До цієї справи залучалися кошти кооперації, на сучасний кшталт – спонсорів, можливості земства та інших установ. І таких видань для простих дітей та селян було випущено на той час понад 1,5 млн. примірників [23, с. 128-130; 24, с. 92, 95, 115-118, 127, 129, 135].

І, насамкінець, М.Я. Рудинський виношував ідею створення у Полтаві власної вищої педагогічної школи – свого університету. Перший, як він любив висловлюватися, «наріжний камінь» до побудови університету заклав саме М.Я. Рудинський. Він підготував і опублікував своєрідну концепцію створення у Полтаві історико-філологічного та педагогічного факультетів майбутнього університету, розробив зразки перших програм з викладання окремих дисциплін, погодинні навантаження викладачів, виклав ідеї щодо формування освітянських закладів для підготовки вихователів дошкільної освіти [25]. І це знайшло втілення за Гетьманату. У Полтаві був створений вищий навчальний заклад університетського типу – фактично, історико-філософський факультет університету, започатковані й інші факультети [26, с. 4-10]. Саме це починання 1918 – початку 1920 рр. деякі відомі дослідники з діаспори називали Українським Університетом у Полтаві [27]. Зазначимо, що М.Я. Рудинський був його викладачем, навіть займав певний час професорську посаду [28, с. 11, 27; 29, с. 107, 109], чим до кінця літ пишався.

М.Я. Рудинський на межі другого і третього десятиліть ХХ ст. у Полтаві стає членом наукових товариств, зближується з колом широко відомих діячів української науки та краєзнавства – В.Є. Бучневичем, К.В. Мощенком, І.Ф. Павловським, Л.В. Падалкою та ін. Палке зацікавлення старожитностями приводить його до Народного музею Полтавщини (так називався тоді Полтавський краєзнавчий музей) та до головування у Губернському комітеті охорони пам'яток старовини та мистецтва [30, с. VII, X; 31, с. XI, XVI; 32, с. 99, 104; 33, с. 10-11; 34; 35, с. 40-41; 36].

З того часу рятування історико-культурних цінностей, збереження пам'яток, формування музейних збірок захоплюють ученого. У 1919 р. він створює картинну, чи, як її тоді називали «Образову» галерею – Галерею мистецтв губернського музею (історичного попередника сучасного Полтавського художнього музею – галереї мистецтв ім. М. Ярошенка) [37, с. 98; 38, с. 117-119; 39, с. 8-19, 138-139], бере участь у формуванні Полтавського губернського архіву і майбутньої обласної бібліотеки [4, с. 2 обкл.]. Пише чимало брошур, відточуючи публіцистичний хист і науковий талант, розробляючи українську термінологію в архітектурі, мистецтвознавстві, археології та історичній науці. Створює перші музейні і миські путівники, зокрема: «Музей мистецтва: Коротенький провідник» [40; 41] та «Архітектурне обличчя Полтави» [42]. Обидві ці роботи перевидані у Полтаві за ініціативи та підготовки до друку автора цієї статті й на сьогодні є

загальнодоступними [43; 44]. У Полтаві також двічі видавалися біобібліографічні покажчики праць вченого [45; 46].

Останнім часом полтавські видавці, під тиском археологів, почали згадувати вагомий внесок М.Я. Рудинського у становлення місцевого книговидавництва. Це не тільки написання, редагування і підготовка до друку кількох десятків видань, випуск газети «Рідне слово» [47, с. IV-V; 48], а й організація в 1917-1920 рр. випуску масової літератури для українських шкіл на місцевій поліграфічній базі із залученням професійних місцевих та столичних художників-ілюстраторів. І хоча ті видання друкувалися на неякісному папері буремних років змін влади та катаклізмів, вони назавжди посіли поважне місце в історії української книговидавничої справи [49, с. 127-128; 50, с. 72; 51, с. 94-95; 52, с. 175-176].

У 1922 р. вчений стає директором Центрального пролетарського музею Полтавщини. Разом з М.І. Гавриленком, К.В. Мошенком, В.Ф. Ніколаєвим та В.М. Щербаківським створює експозиції центрального музейного осередку Полтавщини, домагається передачі і переобладнує будинок Полтавського губернського земства під музей [53 с. 9-27], консультує музейне будівництво в губернії (а це до десятка музейних осередків у повітових центрах), очолює пам'яткоохоронну діяльність [54, с. 71-78; 55, с. 42-44].

Як відзначають дослідники, на 1922-1924 рр. припадає найбільш плідний період польових археологічних та етнографічних пошукових робіт музею, очолюваного вченим. Між іншим, у цей час культура і наука майже зовсім не фінансувалися, тому можна лише вклонитися громадянському, менеджерському та організаторському таланту М.Я. Рудинського, який зумів не тільки зберегти колектив музею, а й створити умови для існування людей, запобігти знищенню одного з найбільших музеїв України. Нові відкриття та переосмислення діяльності попередників закладають підвалини успішної видавничої й наукової роботи музейного закладу, що стала взірцевою для всієї України [33, с. 11-12; 56, с. 287; 57, с. 3-4]. Заняття наукою майже не залишають М.Я. Рудинському часу на педагогічну діяльність. Та все ж він викладає у Полтавському педагогічному інституті археологію, читає мистецтвознавчі лекції, залучає студентів до роботи в музеї. Не забуває педагог і про своїх вихованців. Він визначив шлях у науку та був наставником полтавських музейників й археологів О.К. Тахтая (1890-1963) і В.А. Грінченка (1900-1948) [58, с. 10-21; 59, с. 205-206].

Для території історичної Полтавщини М.Я. Рудинський став і першим автором найбільш повного на той час оглядового нарису

про старожитності краю, укладеного у вигляді опису археологічних збірок Полтавського музею. В цій досить великій науковій праці (обсяг – більше 2,5 друкованих аркушів), виданій у Полтаві 1928 р., міститься огляд археологічних музейних колекцій від доби палеоліту до початку пізнього середньовіччя та побіжна характеристика пам'яток. Підготовка роботи, здійснена у 1922-1926 рр., вимагала кількох поїздок та експедицій дослідника на Полтавщині [60; 61], звернення до великого кола літературних джерел до проведення заходів зі збірки і перегляду музейних фондів. Навіть відірваний від Полтавського музею політичними переслідуваннями вчений все ж таки підготував цю роботу, яка й досі залишається настільною працею та першоджерелом для більшості дослідників археології краю і навколишніх областей [62; 63, с. 29-32].

1924 р. М.Я. Рудинський був обраний ученим секретарем Всеукраїнського археологічного комітету. В 1928-1933 рр. він працює провідним науковцем Кабінету антропології Всеукраїнської академії наук ім. Ф.К. Вовка, веде найбільші в Україні польові археологічні дослідження, створює й організовує діяльність Дніпробудівської експедиції Наркомосвіти України – найзначнішого дослідницького наукового колективу колишнього СРСР першої половини ХХ ст. Цей науково-організаційний проект Михайла Яковича є визначним науковим, пам'яткоохоронним і громадським подвигом, широко відомим як в Україні, так і поза її межами [64; 65, с. 18].

Учений разом із сестрами неодноразово зазнавав репресій. Був знятий із посади директора музею у Полтаві з «політичних» міркувань [3, с. 91-94]. Після репресій початку 1930-х рр. М.Я. Рудинський – висланий поза межі України [66, с. 18; 67, с. 21]. А 1944 р. одним з перших на запрошення Академії наук України та особисто відомого археолога, майбутнього члена-кореспондента АН УРСР Л.М. Славіна, повертається до Києва, де займає посаду вченого секретаря Інституту археології АН УРСР.

У 1948 р. М.Я. Рудинському присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук. Та через бюрократичні перепони вже після цього йому довелося захистити ще й кандидатську дисертацію [21, с. 5]. У 1950-х рр., до останніх днів життя, Михайло Якович очолював відділ первісної археології Інституту археології у Києві. Кожного року він вів польові дослідження, опрацьовував матеріали унікального комплексу петрогліфів на плитах Кам'яної Могили поблизу Мелітополя – пам'ятки первісного мистецтва світового значення. Він же домігся створення під Мелітополем першого археологічного заповідника, залучивши громадськість та

діячів культури, поступово звів нанівець спроби затопити заплаву р. Молочна з метою створення чергового болота-водосховища та гідроелектростанції у Таврійських степах [2, с. 8-9].

До останніх років життя М.Я. Рудинський підтримував зв'язок із Полтавою, цікавився станом збереження її музейних збірок, відбудовою архітектури міста [47, с. IV-V; 68, с. 11-12]. Листувався він і з Охтирським краєзнавчим музеєм.

Помер учений 23 червня 1958 р. Похований разом із сестрою Євгенією Яківною на центральній алеї Байкового кладовища в Києві.

У Полтаві здійснено чимало добрих справ з увічнення пам'яті М.Я. Рудинського [69, с. 246; 70, с. 448; 71, с. 15]. Це і проведення наукових та краєзнавчих конференцій, і численні публікації та перевидання його праць, і поява життєписів у виданнях-мартироLOGах земляків, репресованих за епохи сталінізму [72; 73], журналах, словниках та енциклопедіях [74; 75; 76; 77]. Окрім того, з'явилися розділи експозицій музеїв, перш за все, Полтавського краєзнавчого, де він був директором, а також Художнього, колекції якого він сформував у далекому 1919 р. Як і на Кам'яній Могилі біля Мелітополя [78, с. 5], в Полтаві встановлена меморіальна дошка М.Я. Рудинському [5, с. 176]. Написані і захищені кандидатські дисертації, де розглядався творчий внесок ученого у педагогічну науку [48], а також археологічну, пам'яткоохоронну та музейну галузі знання.

Усе це є прикладом гідної оцінки творчого і громадського доробку вченого-дослідника та музейника Михайла Яковича Рудинського, чие ім'я золотими літерами вписане в історію міста Полтави [2, с. 7-9; 79, с. 761], вітчизняної [80, с. XVII-XVIII, XXII, 30, 89, 114, 127, 151 та ін.; 81, с. 33; 82, с. 24-25; 83; 84, с. 202-203] і світової археологічної науки [85; 86; 87].

Сподіваємося, що Охтирський музей буде гідно оберігати пам'ять про свого земляка, зберігати і пропагувати персональні реліквії, які знаходяться в його колекціях, рукописи та праці земляка [88, с. 21], а на фасаді закладу хотілося б бачити меморіальну дошку вченому, який пішов у світ науки, вивчаючи околиці рідної мальовничої Охтирки.

---

1. *Шовкопляс И.Г.* М.Я. Рудинский: (1887-1958) // Краткие сообщ. Ин-та археол. АН УССР. – К., 1959. – Вып. 8. – С. 175-176.

2. *Глизь І.П., Супруненко О.Б.* Михайло Рудинський – археолог, пам'яткоохоронець, музейник і педагог // АЛІУ. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 7-11.

3. *Грaб В.І., Супруненко О.Б.* Доля М.Я. Рудинського // Археологія. – К., 1992. – № 4. – С. 91-100.

4. *Супруненко О.* Михайло Рудинський (14.10.1887 – 23.06.1958) // Рудинський М.Я. Музей мистецтва: Коротенький провідник. – Вид. 2-е, доп. – Полтава: Археологія, 2002. – С. 2, 3 обкл.
5. *Кулатова І.М., Максименко Г.М.* Відкриття меморіальної дошки Михайлу Рудинському в Полтаві // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2002. – № 1 (11). – С. 175-176.
6. *Супруненко О.Б.* 18 квітня – Міжнародний день охорони пам'яток історії та культури [про відкриття меморіальної дошки М.Я. Рудинському у Полтаві] // Арт-Полтава. – Полтава, 2002. – № 1. – С. 9.
7. *Нестуля О.О.* Меморіальна дошка археологу і мистецтвознавцю М.О. Макаренку // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 173.
8. Другі регіональні читання «Пам'яті М.Я. Рудинського», присвячені 115-й річниці від дня народження видатного археолога, пам'яткоохоронця, історика мистецтв, педагога: Програма (5-6 грудня 2002 р., м. Полтава). – Полтава: Археологія, 2002. – 6 с.
9. Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Полтав. обл. орг. УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И.Н., Онишко М.Д., Супруненко А.Б. и др.]. – Полтава, 1987. – 60 с.
10. *Кулатова И.Н.* [О проведении Областной научно-практической конференции, посвященной 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского] // Сов. музей. – М., 1987. – № 5. – С. 69.
11. *Супруненко А.Б.* Конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского (Полтава, 1987) // Сов. археология. – М., 1989. – №3. – С. 284-285.
12. Пам'яті М.Я. Рудинського (1887-1958) // АЛЛУ: наук. журнал / ЦОДПА; ІА НАНУ; [гол. ред. О.Б. Супруненко]. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 7-160, 196-204.
13. *Даниленко В.Н.* М.Я. Рудинский: [Некролог] // Сов. археология. – М., 1959. – № 4. – С. 329.
14. *Шовкопляс И.Г.* Михаил Яковлевич Рудинский // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава, 1987. – С. 4-6.
15. *Рудинские Е.Я. и М.Я.* Археолог М.Я. Рудинский // Краеведческие записки / Ахтыр. краевед. музей. – Ахтырка, 1962. – Вып. 3. – С. 82-83.
16. *Ротач П.* Біля гнізда соловейка: літературно-краєзнавчі студії. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – С. 147-154.
17. *Ротач П.П.* Археолог, осяяний світлом поезії (до 40-річчя від дня смерті М.Я. Рудинського) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2 (3-4). – С. 112-114.
18. *Ротач П.* І слово, і доля, і пам'ять: статті, дослідження, спогади. – Полтава: Верстка, 2000. – С. 64-72.
19. *Шарафутдинова И.Н.* М.Я. Рудинский – археолог и педагог // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава, 1987. – С. 10-11.
20. Краеведческие записки / Ахтырский краеведческий музей. – Ахтырка, 1962. – Вып. 3. – 102 с.
21. *Супруненко О.Б.* Археолог, пам'яткоохоронець, музейник, громадянин // Михайло Якович Рудинський (1887-1958): біобібліограф. покажчик / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [укл. Шовкопляс І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І.]. – К.; Полтава: Археологія, 2001. – С. 4-6.
22. *Рудинський М.* Наші завдання // Педагогічний журнал для вчителів початкових шкіл Полтавщини (Нова школа). – Полтава, 1917. – № 1. – С. 2.
23. *Ханко В.* Видавнича справа на Полтавщині в 1917-1921 роках // Добромисл. – Полтава, 1993. – № 3-4. – С. 128-130.
24. *Соловей Д.* Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921. – Вид. 2-е, доп. – Полтава: Криниця, 1994. – 160 с.

25. Рудинський М. В справі заснування в Полтаві факультету Педагогічного // Нова школа. – Полтава, 1918. – № 4. – С. 1-20.

26. Щербаківський В. Український університет у Полтаві: спогади / ЦОДПА; [за ред Супруненка О.Б.; комент. і публ. Коротенка В.В., Супруненка О.Б.]. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 2. – 40 с.

27. Щербаківський В. Український університет у Полтаві / [публ. Супруненка О.Б., ком. Коротенка В.В., Супруненка О.Б.] // Київська старовина. – К., 1994. – № 4. – С. 8-14.

28. Рудинський М.Я. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.): On Founding Teachers' Training Department in Poltava (1918) / ЦОДПА; [публ., передмова Супруненка О.Б.]. – Полтава, 1995. – Препринт, вип. 5. – 40 с.

29. Андрієць В. Історико-філологічний факультет у Полтаві // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): мат-ли наук. конф. / ПКМ. – Полтава, 1995. – С. 106-110.

30. [Рудинський М.Я., Щепотьєв В.О., Щербаківський В.М.]. Історія Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // Записки Українського наукового Тов-ва досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині (далі – ЗУНТ). – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. VII–X.

31. [Рудинський М.Я., Рудинська С.Я., Щепотьєв В.О.]. Засідання Українського Наукового Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині: [протоколи] // ЗУНТ. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. XI–XVI.

32. [Рудинський М.Я., Щербаківський В.М.]. Охорона пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // ЗУНТ. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – Хроніка. – С. 99-104.

33. Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. М.Я. Рудинский и Полтавский краеведческий музей // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава, 1987. – С. 10-12.

34. Нестуля О.О. Охорона пам'яток історії та культури. 1921-1926 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР / АН УРСР, Ін-т історії, Миколаїв. держ. пед. ін-т. – К., 1989. – Частина друга. – 171 с.

35. Аббасов А.М. Роль Губкомиса в створенні краєведческих музеїв Полтавщини // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Ч. 1: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / ПКМ. – Полтава, 1992. – С. 40-42.

36. Нестуля О.О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні / НАНУ, Ін-т історії України; ПКМ. – К.; Полтава, 1994. – 239 с.

37. [Рудинський М.Я.] Образова галерея // ЗУНТ. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – Хроніка. – С. 98-99.

38. Рудинська С.Я. Уваги до історії створення Полтавського художнього музею // Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: зб. документів / ПКМ; [упорядн. Супруненко О.Б.]. – Полтава, 1993. – С. 117-137.

39. Полтавський художній музей. 1919-1994: бібліограф. покажчик / [передм. й упорядк. мистецтвознавця В. Ханка]. – Полтава: Полтав. літератор, 1994. – 180 с.

40. [Рудинський М.]. Музей мистецтва: Коротенький провідник. – Полтава, 1919. – 24 с.

41. М.Р. Ярошенко М.: Життя і творчість. – Полтава, 1919. – 12 с.: іл.

42. Рудинський М. Архітектурне обличчя Полтави; [рисунки Ф. Рожанковського]. – Полтава: накладом газ. «Рідне слово», 1919. – 35 с.: іл.; попередній друк: Рідне слово (Полтава). – 1919. – 13 серпня (26 серпня). – № 15. – С. 2-3; 21 серпня (3 вересня). – № 21. – С. 2-3.

43. *Рудинський М.Я.* Архітектурне обличчя Полтави. – Репринт. вид. / [передм. Вайнгорта Л.С., Супруненко О.Б.]. – Полтава: Метоп, 1992. – 48 с.: іл.
44. *Рудинський М.Я.* Музей мистецтва: Коротенький провідник. – Вид. 2-е, доп. / Полтав. худ. музей; ЦОДПА; [за ред. Супруненко О.Б.; передм. і комент. Бочарової С.І., Курчакової О.М., Супруненко О.Б., за участі Ханка В.М.]. – Полтава: Археологія, 2002. – 162 с.
45. Михайло Якович Рудинський (1887-1958) – археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: бібліограф. покажчик / ПКМ; [укл. Супруненко О.Б., Шовкопляс І.Г.]. – Полтава: РВВ Облстагуправління, 1993. – 24 с.
46. Михайло Якович Рудинський (1887-1958): біобібліограф. покажчик / ЦП НАНУ і УТОPIK; ЦОДПА; [укл. Шовкопляс І.Г., Супруненко О.Б., Удовиченко О.І.]. – К.; Полтава: Археологія, 2001. – 32 с.
47. *Вайнгорт Л., Супруненко О.* Про книгу та її автора // Рудинський М.Я. Архітектурне обличчя Полтави. – Вид. 2-е, репр. – Полтава: Метоп, 1992. – С. IV-VII.
48. *Гавриш Р.* Земська школа на Полтавщині / Полтав. держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка. – Полтава: Археологія, 1998. – 102 с.
49. Ханко В. Видавнича справа на Полтавщині в 1917-1921 роках // Добромисл. – Полтава, 1993. – № 3-4. – С. 127-131.
50. *Ханко В.* Культурне і мистецьке життя Полтавщини доби Української Народної Республіки // Полтавська Петлюріана: мат-ли других Петлюрівських читань. – Вип. 1. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – С. 71-73.
51. *Ротач П.П.* Полтавські видання революційного часу – пам'ятки духовної культури // Вивчення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): мат-ли наук. конф. / ПКМ. – Полтава, 1995. – С. 93-98.
52. *Супруненко О.Б.* Видавці та автори полтавської серії «Наші художники» 1919 р. // Добромисл. – Полтава, 1997. – № 1-2 (12-13). – С. 175-188.
53. Николаев В.Ф. Из истории Полтавского краеведческого музея: воспоминания / ПКМ; [укл., відп. ред. Супруненко А.Б.]. – Полтава, 1991. – 46 с.
54. *Нестуля О.О.* Роль музеїв в охороні пам'яток історії і культури Радянської України в період з 1919 року до початку 30-х років // Завдання краєзнавства у дослідженні і популяризації пам'яток історії та культури: зб. наук. пр. – К., 1991. – С. 70-82.
55. *Нестуля О.О.* Центральний пролетарський музей Полтавщини і охорона пам'яток краю в першій половині 20-х років // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Ч. 1: Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи / ПКМ. – Полтава, 1992. – С. 42-46.
56. *Супруненко А.Б.* М.Я. Рудинский – организатор охраны и исследования памятников истории и культуры на Полтавщине // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению: тез. докл. и сообщ. – К., 1987. – С. 286-287.
57. [Супруненко А.Б.]. Від редактора // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: мат-ли ювіл. наук. конф. – Ч. 1: Археологія Полтавщини / ПКМ; [ред. кол.: Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – Полтава, 1991. – С. 3-4.
58. *Грaб В.І., Супруненко О.Б.* Археолог Олександр Тахтай / ПКМ. – Полтава, 1991. – 85 с.
59. *Нестуля О.О.* Сплундрована доля (В.А. Грінченко) // Репресоване краєзнавство: зб. наук. ст. – К.: Рідний край, 1991. – С. 204-208.
60. *Рудинський М.* Досліди на Полтавщині: І. Клімівка. ІІ. Розшуки на Кременчуччині // Коротке звідомл. [Всеукраїнського археологічного комітету] за археологічні досліді року 1926: [зб. наук. ст.] / УАН; ВУАК; [гол. ВУАКу акад. О. Новицький]. – К., 1927. – С. 144-153.
61. *Рудинський М.Я.* Результати екскурсії в Кременчуцький та Кобеляцький повіті 20. IX – 29. X. 1922 р.: (Доповідь Полтавському науковому товариству) // АЛЛІУ. – Полтава : Археологія, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 23-29.

62. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею: зб. наук. пр. / Полтав. держ. музей ім. В.Г. Короленка. – Полтава: 1-ша раддрукарня «Полтава–Поліграф», 1928. – Т. I. м. С. 29-62.
63. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В. Кургани Нижнього Прип'їлля / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. С.А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. – 472 с., 24 с. кол. вкл.
64. Ковалева И.Ф. Обзор архивных источников по истории создания и деятельности Днепрогесовской археологической экспедиции (1927-1932) // Вопросы историографии и источниковедения всеобщей истории: сб. науч. ст. / Дн. ГУ. – Днепропетровск, 1970. – С. 121-136.
65. Ковалева И.Ф. Участие М.Я. Рудинского в организации и работах Днепрогесовской 1927-1932 гг. экспедиции // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава, 1987. – С. 17-18.
66. Гуслитов Н.В. Развитие археологических исследований на территории Вологодской области // Историография и источниковедение истории северного крестьянства СССР: Северный археограф. сб. – Вологда, 1978. – Вып. IV. – С. 17-20.
67. Никитинский И.Ф. М.Я. Рудинский на Вологодском Севере // Областная научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М.Я. Рудинского: тез. докл. и сообщ. / ПКМ. – Полтава, 1987. – С. 21-22.
68. Супруненко О.Б. Л.С. Вайнгорт і археологи та збереження пам'яток археології м. Полтави // Полтава: Архітектура, історія, мистецтво: мат-ли І наук. конф. «Вайнгортівські читання» / ПНТУ ім. Ю. Кондратюка. – Полтава, 2002. – С. 11-14.
69. Полтава: Історичний нарис / [ред. кол.: Г.П. Білоус, В.А. Войналович, О.П. Срмак та ін.]; наук. ред. О.Б. Супруненко та ін.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1999. – 280 с., 24 кол. вкл.
70. Полтавщина: Історичний нарис / Полтав. обл. рада; [ред. кол.: Б.В. Год, Г.П. Грибан, В.О. Пашенко та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592 с., 48 кол. вкл.
71. Під небом Полтави: Дивитись і бачити: [Полтава та відомі полтавці] / Полтав. альбом Юрія Ворошилова. – Харків: Україна Слобідська, Ектів Стар, 2008. – 244 с.
72. Нестуля О.О. Невтомний дослідник пам'яток України (М.Я. Рудинський) // Репресоване краєзнавство: зб. наук. пр. – К.: Рідний край, 1991. – С. 275-278.
73. Нестуля О.О. Щиро закоханий в історію (М.Я. Рудинський) // Реабілітовані історією: зб. наук. пр. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 80-88.
74. Таранушенко С. Рудинський як мистецтвознавець // Пам'ятки України. – К., 1988. – № 3. – С. 20-21.
75. Рудинський М.Я. // Ханко В. Словник митців Полтавщини. – Полтава: Вид-во «Полтава», 2002. – С. 167–168.
76. Рудинський Михайло // Ханко В. Мистецтвознавча думка на Полтавщині. – Полтава: Вид-во «Полтава», 2007. – С. 95-96.
77. Супруненко О.Б. Рудинський Михайло Якович (14/27.10.1887, м. Охтирка – 23.06.1958, м. Київ) // Полтавіка. Полтавська енциклопедія. – Т. 12: Релігія і церква / Центр дослідж. історії Полтавщини ПОДА; [гол. ред. О.І. Білоусько]. – Полтава: Полтав. літератор, 2009. – С. 572: портр.
78. Михайлов Б.Д. Петроглифы Каменной Могилы на Украине: (Семантика, хронология, интерпретация). – Запорожье: ИПК «Запорожье», 1994. – 180 с.
79. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А.В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.] – К.: Українська Енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1992. – 1024 с., 24 кол. вкл.

80. *Шовкопляс І.Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966): Бібліографія / АН УРСР; ЦНБ. – К.: Наукова думка, 1969. – XXXV, 343 с.
81. *Шовкопляс І.Г.* Рудинський Михайло Якович // Українська радянська історична енциклопедія. – К.: УРЕ, 1972. – Т. 4. – С. 33.
82. *Мезенцева Г.* Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник / ІА НАНУ; Черніг. ДПІ ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 206 с.
83. Рудинський Михайло Якович (1887-1958) // Словник-довідник з археології / [ред., укл. і кер. авт. кол. Н.О. Гаврилук]. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 398-399.
84. *Куріло О.Ю.* Нариси розвитку археології у музеях України: історія, дослідники, меценати / Київ. НУ ім. Т. Шевченка. – К.: Стилосо, 2002. – 264 с.
85. Рудинський Михайло // Українська загальна енциклопедія: Книга знання у 3-х томах. – Львів; Станіслав; Коломия, [1933]. – Т. 3. – С. 1294.
86. *Онацький Є.* Рудинський Михайло // Українська мала енциклопедія. – Буенос-Айрес, 1964. – Кн. XIII. – С. 1635.
87. Рудинський Михайло (1887-1958) // Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні [гол. ред. проф., д-р В. Кубійович]. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 7. – С. 2629–2630.
88. *Берест Ю.М.* Фонд М.Я. Рудинського в Охтирському краєзнавчому музеї // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2003. – № 2/2002 – 1/2003 (12-13). – С. 21-22.

Список скорочень

АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
 АН УССР — Академия наук Украинской ССР, Киев
 ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
 ГУ — Государственный университет
 ДПІ — Державний педагогічний інститут
 ЗУНТ — Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, Полтава
 ИПК — Издательско-производственный комплекс
 ІА НАНУ — Інститут археології НАН України, Київ
 НТШ — Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, Львів
 НУ — Національний університет
 ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
 ПНТУ — Полтавський національний технічний університет ім. Ю. Кондратюка, Полтава
 ПОДА — Полтавська облдержадміністрація, Полтава
 РВВ — Редакційно-видавничий відділ
 УАН — Українська академія наук, Київ
 УООПИК — Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
 УРЕ — Українська радянська енциклопедія, Київ
 УТОПІК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
 ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН Української РСР, Київ
 ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
 ЦП НАНУ — Центр пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

**НЕКРОПОЛЬ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ ПОБЛИЗУ
ПОКРОВСЬКОГО СОБОРУ В ОХТИРЦІ**

Місто Охтирка з другої половини XVII ст. відігравало важливу роль як військово-адміністративний центр Слобожанщини. 1654-1655 рр. переселенцями під керівництвом воєводи Т. Хрущова збудовано фортецю, що стала центром козацького полку. Вона знаходилася в місці злиття річок Гусинка та Охтирка. Вже в перші роки свого існування в місті проживало майже півтори тисячі людей. Звісно, що всі вони не могли вміститися у межах укріплень. Переважна частина козаків мешкала поза межами фортеці. Зараз окремі райони міста носять назву «сотня». В Охтирці налічувалося 7 церков, що знаходилися на території фортеці і в неукріпленій частині міста. Одним з храмів, що був заснований поблизу міських укріплень була невелика дерев'яна Покровська церква. Саме з нею пов'язана одна з найвідоміших історій «обретения иконы» Охтирської Божої Матері.

Вивченням старожитностей Охтирки в різний час займалися архієпископ харківський і чернігівський Філарет, Д.І. Багалій, І.Г. Іванюк, В.В. Вечерський. Вченими досліджувалися історія Охтирського полку, архітектура і фортифікація міста. Автором кілька останніх років ведуться спостереження за земляними роботами в історичному центрі Охтирки. Восени 2015 р. під час земляних робіт по вул. Комінтерну було виявлено рештки некрополя, що знаходиться західніше Покровського собору.

У траншеї зафіксовано рештки шести поховань, що були частково зруйновані екскаватором (*див. рис. 1*). Під час зачистки стінок зафіксовано профілі п'яти ям, що знаходилися на відстані 2 м одна від одної. Орієнтація ям по лінії схід-захід, з незначними сезонними відхиленнями. Поховання здійснювалися рядами, зафіксовано два ряди поховань. В ямах поховань 1-5 виявлені рештки кістяків, що належали дорослим особам. Поховання 6 – це череп, що знаходився у східній стінці траншеї та випав під час земляних робіт. Слідів ями не зафіксовано. Глибина ями поховання 4 становить 1,36 м від рівня денної поверхні. Ширина ями близько 0,8 м. Похований лежав у труні випростано, головою на захід. Довжину ями встановити не вдалося. Домовина була зроблена з дубових дощок товщиною 4-5 см без застосування цвяхів. Її ширина становить 0,6 м. Добре збереглося її дно. Кришка та стінки зруйновані земляними роботами. Стать вдалося встановити тільки

для поховання 6, де знаходився череп і нижня щелепа чоловіка віком 35-40 років. Слід відмітити незначну стертість зубної емалі та відсутність втрати зубів. У правій висковій долі черепа знаходиться отвір неправильної форми. Ймовірно, що саме він став причиною смерті. Поховання зі слідами насильницької смерті не є рідкими у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Охтирка знаходилася поблизу Дикого Поля, звідки здійснювали напади татари. Також значних втрат охтирчани зазнали під час подій війни 1658-1659 рр. та Північної війни.

Решта поховань мають значні пошкодження. Поховальні ями мають глибину близько 0,85-1,3 м та ширину понад 1 м. Орієнтація похованих – головою на захід. В усіх ямах зафіксовано кістки нижніх кінцівок людини, поховання 3 було прорізане ямою посередині, в районі грудей. Слідів домовин та цвяхів в цих похованнях не виявлено.

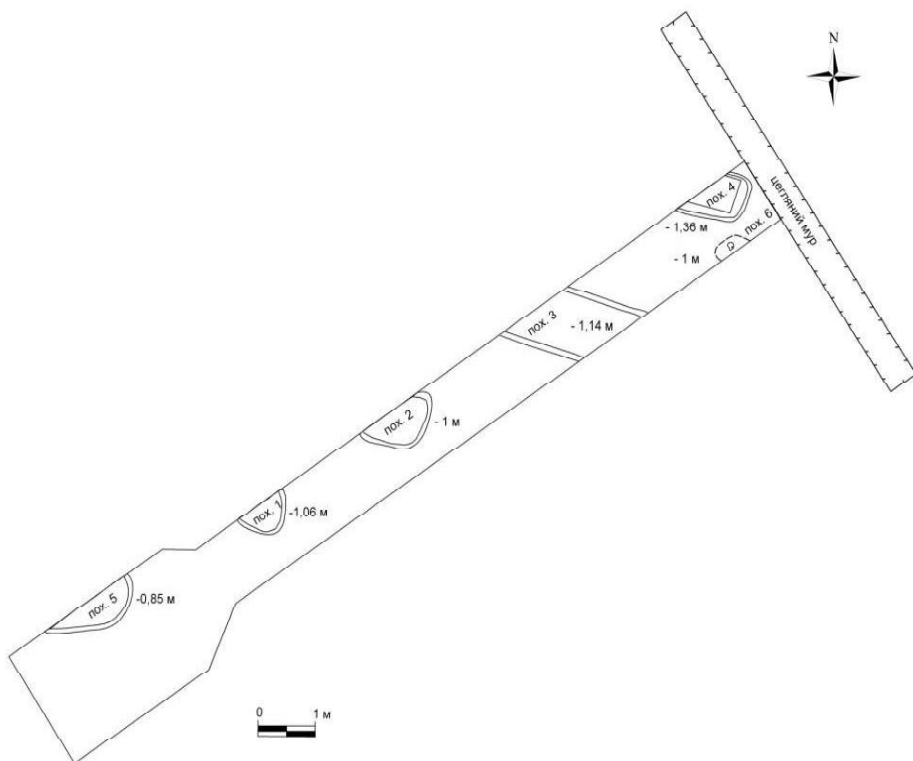

Рис. 1. План траншеї та поховань поблизу Покровської церкви.

Виявлені поховання є рештками прицерковного некрополя посаду міста Охтирка. Він знаходився одразу ж за еспланадою, на південь від фортеці. Тут сходяться дві важливі дороги, що вели у місто з Котельви та Зінькова (*див. рис. 2*). У цьому місці у другій половині XVII ст. існувала дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці. В.В. Вечерський її будівництво відносить до 1654 р., тобто часу заснування Охтирки [2, с. 396]. Архієпископ Філарет наводить дані документу, датованого 1677 р., де згадується священник Святопокровської церкви [4, с. 263]. Отже, у другій половині XVII ст. церква на посаді міста Охтирка вже існувала.

Рис. 2. Місце розташування некрополя та Покровської церкви на плані м. Охтирка 1786 р.

На захід від церкви було влаштовано кладовище, де ховали місцевих козаків та селян. Для цього було виділено вільну від забудови ділянку землі. Під час дослідження поховань було зафіксовано відсутність культурного шару та господарських об'єктів. Саме кладовище було добре впорядкованим, могили розташовувалися на рівній відстані одна від одної, фактів перекриття могил одна одною, або дозахоронення не виявлено.

Поховальний обряд козаків та селян, що були поховані на цвинтарі дещо відрізняється від обряду решти великих міст Гетьманщини та Слобожанщини. Тут зафіксовано незначну глибину поховань, максимум 1,36 м. Це пов'язане з тим, що місто та посад знаходилися на невисокій першій надзаплавній терасі р. Охтирка з високим рівнем ґрунтових вод. Цікавим є те, що сліди домовини зафіксовані лише в одному випадку з шести. Поховання в домовині є домінуючими у козацьких некрополях Батурина, Чернігова, Новгород-Сіверського та Сум. Такий тип поховання більш властивий людям духовного стану, ченцям або священикам і більш типовий для XVII ст. Хоча і серед простих козаків траплялися поховання у саванах. Відсутність домовин не можна пов'язати з незаможним статусом похованих, адже за описами міста козаки активно займалися скотарством, промислами та торгівлею. На території фортеці було знайдено кілька монетних скарбів, що свідчить про його економічне піднесення [1, с. 155; 3, с. 117-118]. Поховання у савані можуть свідчити про високу релігійність місцевого населення.

Цей факт може пояснювати те, що саме поблизу Покровської церкви влітку 1738 р. священик о. Василь Данилов був свідком явлення ікони Пресвятої Богородиці. Після цього популярність церкви значно зростає. Інформація про чудесні зцілення доходить до митрополита Антонія, а згодом Священний Синод призначає комісію для підтвердження фактів чудесного зцілення [4, с. 12-13]. Комісія кілька років працює в Охтирці, опитуючи під присягою священика та людей, що були свідками чудесних зцілень. Після підписання указу імператрицею Єлизаветою 1751 р. було вирішено збудувати новий мурований храм. У 1771 р. за наказом Белгородської консисторії Покровську дерев'яну церкву розібрали і перенесли у село Дорогощ Хотмиського повіту на місце згорілого храму [5, с. 65].

На плані міста Охтирка 1786 р. ця територія зображена вільною від забудови, а східніше знаходиться новий Покровський собор. Виходячи з розташування некрополя та нового собору, розташування дерев'яної Покровської церкви можна визначити у 200 метрів на південний захід від південно-західного бастиону Охтирської фортеці.

Таким чином, виявлений в історичному центрі Охтирки некрополь належить до парафії Свято-Покровської церкви, що знаходилася на посаді полкового міста Охтирка. Поховання здійснені за християнським обрядом у ямах, зорієнтованих по лінії схід-захід. Слід відмітити значну частину поховань у савані, що може свідчити про високу релігійність місцевого населення. Покровська церква була місцем явлення ікони Охтирської Божої матері 1738 р., після чого будується новий мурований собор, а кладовище перестає функціонувати.

---

1. *Багалей Д.И.* Материалы для истории колонизации и быта степной украины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI – XVII столетии, собранные в разных архивах и редактированные Д.И. Багалием / Д.И. Багалей. – Харьков: Типография К. Счасни, 1886. – Т.1. – 383 с.

2. *Вечерський В.В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика містобудівних пам'яткоохоронних досліджень населених місць / В.В. Вечерський. – К.: НДІГІАМ, 2003. – 600 с.

3. *Осадчий Є.М.* Скарби середини XVII ст. з міста Охтирки / Є.М. Осадчий // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2014. Збірник наукових праць. – Київ-Полтава: вид. Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. – С. 116-121.

4. *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Архиепископ Филарет. – М.: Типография В. Готье, 1857. – Отд. III. – 604 с.

5. *Фомин П.* Церковные древности Харьковского края (Историко-археологический очерк) / П. Фомин. – Харьков: Типография К. Счасни, 1916. – 127 с.

УКРІПЛЕННЯ БЕРЕЗНИ У XVII–XVIII ст.

На сьогодні в українській історичній урбаністиці вивчення фортифікаційної думки XVII–XVIII ст. займає досить важливе місце. Довгий час цьому питанню не приділяли належної уваги. В останні десятиліття відбувся «прорив» у вивченні даного питання, особливо, що стосується оборонних комплексів великих міст. Проте більшість невеликих міст та містечок до цих пір часто не потрапляли до кола інтересів науковців. Однак вивчення історії таких населених пунктів дає змогу в повному обсязі уявити структуру фортифікаційних споруд і еволюцію процесів оборонного будівництва всього регіону загалом. Одним з таких міст епохи пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу є Березна.

Сучасне селище міського типу Березна знаходиться за 35 км на захід від Чернігова. Свого часу, відомий збирач та дослідник чернігівських старожитностей О. Шафонський висловив припущення, що за часів Речі Посполитої Березна називалась Райгородом. Також, на його думку, цю назву мали якраз укріплення, а південніше від них на р. Березні знаходилося поселення, однойменне до річки. Дещо пізніше ці поселення зрослися отримавши назву останнього [11, с. 377]. О. Лазаревський, навпаки, вважав, що під Райгородом слід вбачати сучасне село Райгородок Коропського району. Однак П. Кулаковський підтримав думку О. Шафонського, визнавши припущення О. Лазаревського невірним [5, с. 293]. За матеріалами того ж П. Кулаковського Райгород осаджений Адамом Киселем [5, с. 293].

В сучасній історіографічній та довідковій літературі утвердилася версія, що на місці ранньомодерного міста Березного існував літописний Березий XI–XIII ст., згаданий у Іпатіївському літописному зводі під 1152 р. [2, с. 416; 10, с. 57]. Зокрема таку версію відстоює В. Коваленко та підтримує В. Вечерський [1, с. 56]. У 1981 р. на місці ур. Замковище В. Коваленком проведені археологічні роботи. Окрім нечисельного давньоруського матеріалу було зібрано й колекцію речей XVII–XVIII ст. За результатами робіт у науковому звіті зазначається, що ур. Замковище являє собою фактично острів. Спочатку це, вірогідно, був мис, який утворився на місці злиття невеликих річок Сухоносівка і Клевень. При спорудженні городища було викопано рів, що з'єднав обидві протоки. Східний пологий кінець мису також було відрізано ровом. Сам мис складається, начебто, з двох частин 60х30 м і 100х150 м. В. Коваленко зазначає, що невелике укріплення тут виникло ще в давньоруський час, проте археологічні дослідження не виявили на цьому місці залишків оборонних

споруд давньоруського часу. Натомість в траншеї було зафіксовано залишки дерев'яних оборонних конструкцій XVII-XVIII ст. [4, с. 10-15].

На існування замку в Березні за польських часів вказує акт від 13 серпня 1648 р. виданий шевцям та кравцям Кітчевським [6, с. 95]. Вірогідно під підписом «Кітчевський», слід вбачити Єжи Келчовського, жовніра, чернігівського ловчого, урядника Райгорода-Березни, людину Великого коронного гетьмана Миколи Потоцького [5, с. 293, 414]. Зокрема в акті говориться про те, що цех має перебувати під протекцією Райгородського замку (Березинського – О.Б.), платити оброк на замок та виконувати замкові роботи.

Під 1654 р. описані укріплення, що, вірогідно існували в 30-х–40-х рр. XVII ст. та розташовувалися в урочищі, що вже у XVIII ст. отримало назву Замковище: *«Город Березова стоит на старом городище, на горе; огорожен стоячим острогом. Башень и обламов и торасов нет; одне ворота проезжие; на воротех башни нет. Да около того городка с трех сторон течет речка Гайстурова Струга, и от того городка течет межи слобод того городка Березова. А жилых дворов в том остроге нет. Да в том же городе в слободе устроена церковь деревяная, новая, во имя Благовещение присвятыя Богородицы. А дворы козацкие и мещан стоят по обе стороны по речке Гайстуровой Струги и по реке Березовой. А наряды, и зелья (пороху – О.Б.) и свинцу и зелейного погреба в том городе нет»* [7, с. 51].

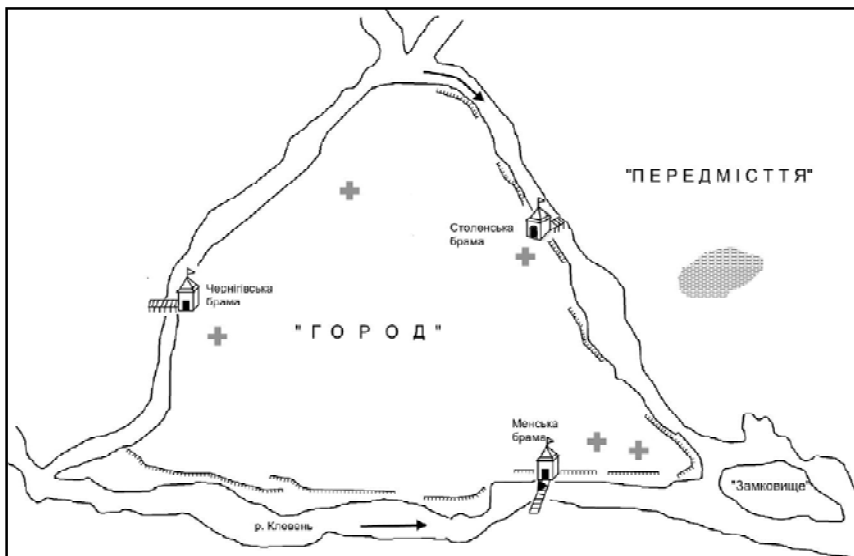

Рис. 1. Укріплення Березни за Л. Пляшко (прорисовка О. Бондаря)

У останній чверті XVIII ст. О. Шафонський вказує на те, що фортифікації Замковища не простежувалися: «...между протоком Клевеню и Сухоносовкою, стоит возвышенное небольшое ровное место, Замковище называемое, которое по словесным преданиям жителей, в старину польским замком было, в котором, как и везде, владелец польский жилвал. Ныне оно сравнено, так, что никакого вала не видно и на нем разные жители живут» [11, с. 376-377]. Вірогідно залишки замку XVII ст. були знівельовані під час реконструкції фортеці.

Згодом, під час реконструкції фортеці укріплення замку були ліквідовані. Загалом ліквідація замкових укріплень під час реконструкції фортифікаційних споруд у XVIII ст. було досить розповсюдженим явищем. Так, замкові укріплення були також знівельовані в інших містах – Борзні, Козельці та ін.

Імовірно, що «слободи», які знаходились біля замку, утворюючи посад середини XVII ст., пізніше були оточені укріпленнями та увійшли до території загальноміських укріплень. На жаль, сьогодні не відомо, коли це сталося: в другій половині XVII ст. або, більш вірогідно, в першій половині XVIII ст. Як відзначав той же О. Шафонський «Самый город, или место, которое земляным валом обнесено» [11, с. 372]. На планах, що датуються кінцем XVIII ст. добре видно вал з bastіонами, що оточував місто [8, с. 272-273; 9].

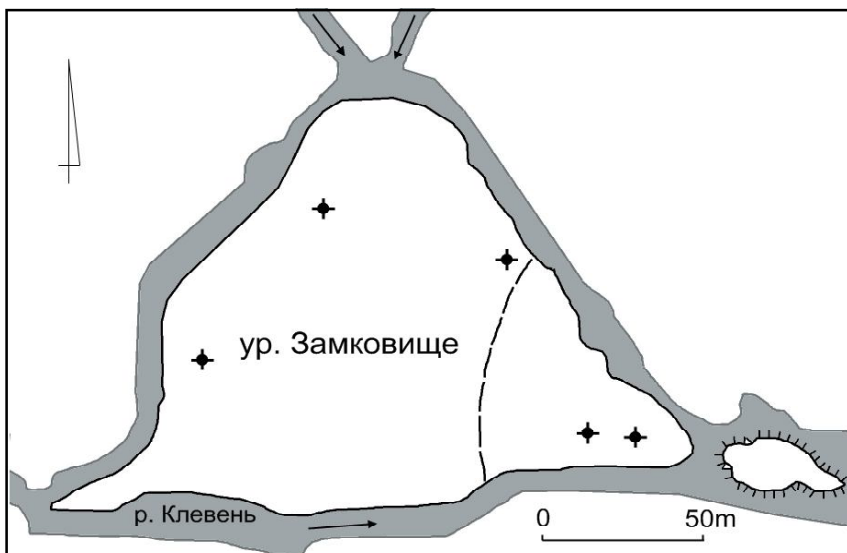

Рис. 2. Лінії укріплень Березни за В. Коваленком (прорисовка О. Бондаря)

За свідченнями історичних джерел, березинська фортеця за історію свого існування майже не потрапляла до епіцентрів історичних подій. У 1648 р. польська фортеця в Березні була захоплена повсталими козаками, з цього часу вже почалося її існування як козацької твердині – сотенного містечка. Вірогідно, що в період з 1654 до 1664 рр. фортецю польських часів було посилено, можливо, навіть розширено, зважаючи на постійні військові конфлікти на території Гетьманщини.

У 1664 р. до Березни підійшло польське військо під командуванням короля Яна II Казимира, яке перед цим штурмом оволоділо невеличкою фортецею Солтикова Дівиця. Ця невеличка фортеця, що була значно меншою від Березни, чинила такий опір і завдала війську короля настільки значних втрат, що Ян Казимір не став штурмувати Березну, яку обороняла березинська сотня козаків сосницького полковника Якова Скидана, а вирушив відразу на Глухів [3, с. 121]

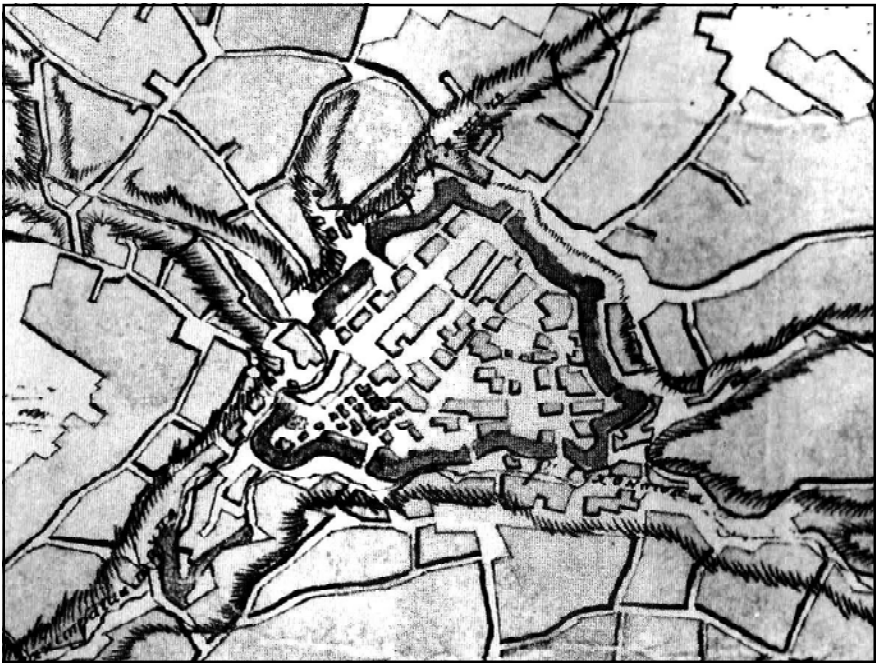

Рис. 3. Фрагмент плану укріплень Березни кінця XVIII ст.

У першій половині XVIII ст. Березинську фортецю було реконструйовано з урахуванням європейської школи фортифікації: насипано нові вали, на Чернігівській, Столенській (Домницькій) та Менській брамах було споруджено нові башти, по оборонному периметру зведено чотири п'ятикутні бастіони [1, с. 56]. Ці укріплення на фінальній їх стадії існування і були зафіксовані в Румянцівському описі 1765 р.: *«Сотенное местечко Березне, обнесено вокруг небольшим земляным валом, при речке Березной и протоке Тужине (Стугні? – О.Б)»* [6, с. 93].

Більш ніж через десятиліття фортецю Березни та її елементи описав О. Шафонський: *«Укрепление городское старое, нерегулярное, в одном земляном обвалившемся валу, в самой середине жила стоит; в нем трое ворот, шесть вылазок вовсе развалившихся, а именно:*

1. Ворота Черниговския, с приезда Черниговского у самой церкви Вознесения Господня.

2. Ворота Менския, с приезда Менского, близ церкви Покрова Богородицы.

3. Ворота Домницкия, от приезда Домницкаго у соборной церкви Благовещения Богоматери» [11, с. 379].

Уже в другій половині XVIII ст. Березинська фортеця почала руйнуватися, втративши своє стратегічне значення. В першій половині XIX ст. залишки фортеці остаточно ліквідуються. Сьогодні лише в деяких місцях спостерігаються западини від ровів, а на ур. Замковище існує незабудований майданчик на якому відсутні будь-які сліди від укріплень.

---

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.

2. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – 780 с.

3. Казіміров Д. Мена та Менська округа під час Лівобережного походу Яна-Казимира 1663-1664 рр. // Україна та Польща крізь призму століть. – Ніжин, 2014. – С. 117-125.

4. Коваленко В.П. Отчет о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. / В.П. Коваленко // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1982. – 30 с., 75 ил.

5. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковский. – К., 2006. – 496 с.

6. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Черниговский полк / А. Лазаревский. – Чернігов, 1866. – 391 с.

7. Описание Малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799-832.

8. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – Київ, 1997. – 325 с.

9. План Березни 1784-1796 рр. // Національна бібліотека України імені Г. Вернадського. – Відділ картографії. – №23439.

10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.

*ГРЕЧКО Д. С. (Київ)
КРАВЧЕНКО О. М. (Суми)
ОСАДЧИЙ Є. М. (Суми)
ПРИЙМАК В. В. (Суми)*

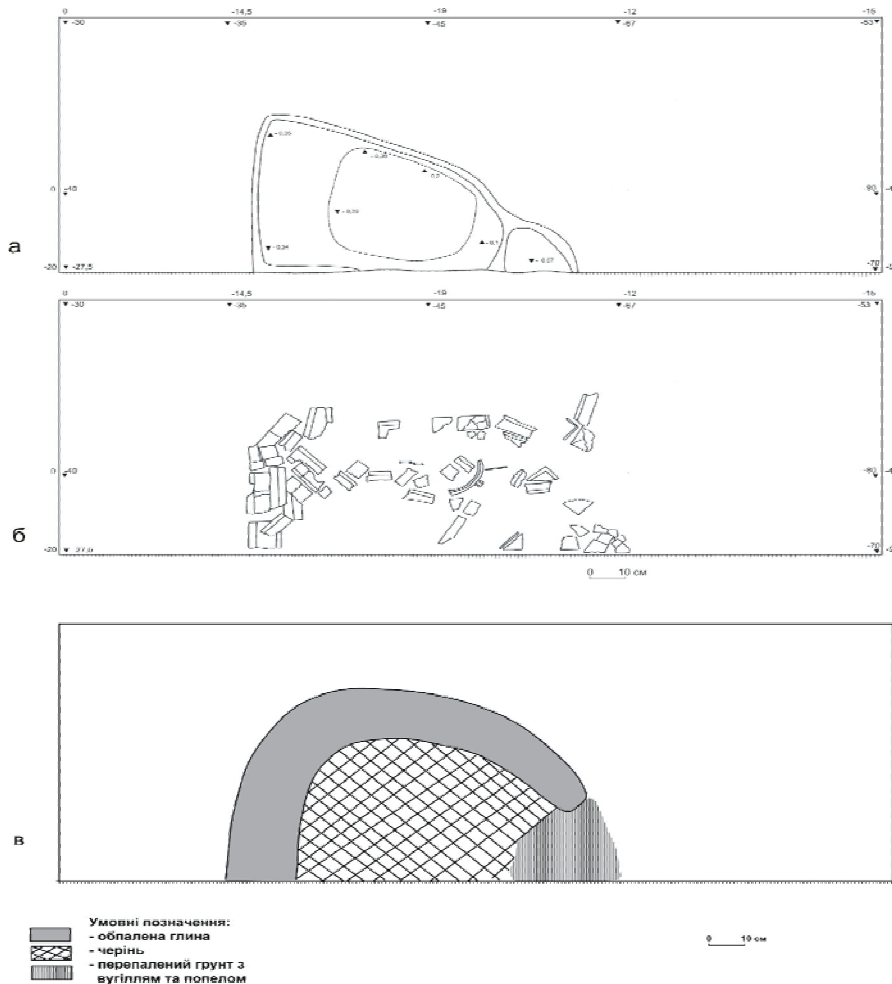
МАТЕРІАЛИ КОЗАЦЬКОГО ЧАСУ З ПОСАДУ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА КУЗЕМИН

У 2007 р. експедицією ІКЗ «Більськ» було проведено розвідки у північній частині Великого укріплення Більського городища. Їх метою було картографування Куземинських укріплень, що стали предметом наукової дискусії на сторінках фахових видань [4, с. 102-103]. У результаті проведених робіт створено карту північно-східної частини Більського городища з нанесеними укріпленнями. Для підтвердження належності виявленого валу до епохи раннього заліза було вирішено провести зачистку стінки у місці, де його зруйновано бульдозером. Через брак часу провести повний розріз укріплень не вдалося. З внутрішньої сторони валу було виявлено об'єкт, що мав прошарки пропеченої глини, деревне вугілля та фрагменти кахлів. Його було інтерпретовано як рештки житла козацького часу [3, с. 68-69]. Ця знахідка стала причиною сумніву щодо належності самого валу до скіфського часу.

У 2014 р. на території Куземинських укріплень було організовано спільну археологічну експедицію під керівництвом старшого наукового співробітника відділу раннього залізного віку Інституту археології НАН України к.і.н. Д.С. Гречка. У роботі також брали участь співробітники ІКЗ „Більськ”, студенти і викладачі Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, співробітники управління культури і туризму Сумської ОДА і Охтирського краєзнавчого музею. Метою експедиції було встановлення хронології укріплень у північно-східній частині Більського городища, наявності культурного шару в межах укріплень і дослідження виявленого об'єкту козацького часу [1, с. 45].

Основна траншея розкопу була закладена перпендикулярно валу та рову Куземинських укріплень. Для роботи було обрано ділянку, де у 2007 р. було зачищено стінку валу. Об'єкт козацького часу знаходився з внутрішнього боку валу, частково прорізуючи його. Для дообстеження було розширено розкоп у східному напрямку. На глибині 0,2 м було виявлено пляму пропеченої глини змішаної з чорноземним заповненням об'єкта прямокутної форми розмірами 1,4 x 1,0 м. По краях плями виявлено фрагменти кахлів. Вони лежали по краях об'єкта утворюючи чіткий кут. У північно-східній частині знаходилися переважно карнизні кахлі з незначними пошкодженнями. У південній та східній – виявлено переважно лицьові квадратної форми та кілька фрагментів кахлів, що облицьовували комин.

Після розчистки об'єкта було з'ясовано, що це піч, що була збудована у валу скіфського укріплення. Північна, східна та західна стінки були вирізані у тілі валу. З південного боку знаходилися челюсті печі та передпічна яма овальної форми, викладена фрагментами кахлів та гончарного посуду XVIII ст. По краях печі знаходилися великі фрагменти кахлів, що були скріплені глиною. Зважаючи на те, що у середині печі фрагментів кахлів не виявлено, перекриття вона не мала. (Див. рис. 1).

а - план печі, б - шар розташування кахлів, в - план печі з черенем.

Рис. 1. План печі з посаду сотенного міста Куземин.

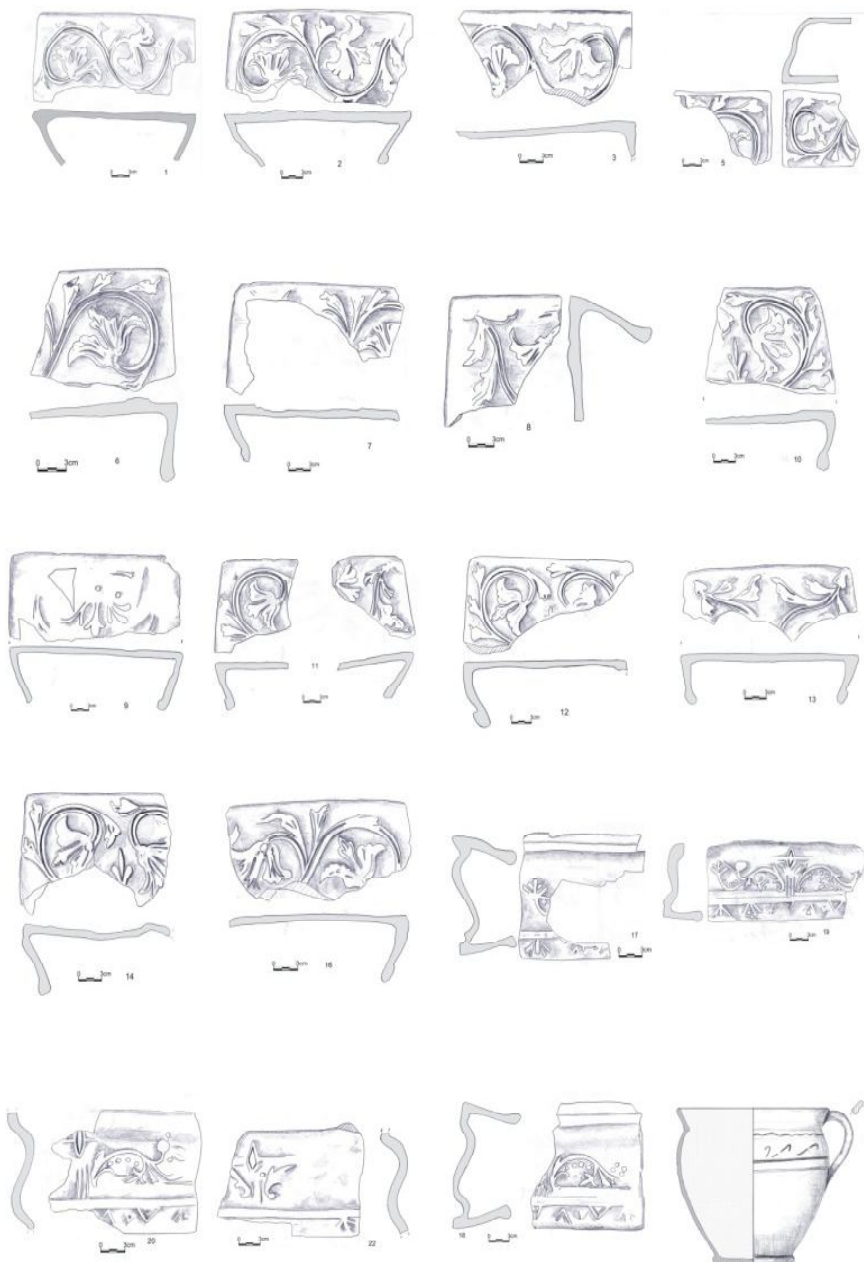
Піч мала два будівельних періоди. Перший пов'язаний з безпосереднім будівництвом печі. Черенем була глина з якої насипано вал. Черінь не мав слідів підмазки, не було виявлено і фрагментів кераміки. Другий період пов'язаний з реконструкцією печі. Було зроблено новий черінь. Його потужність становить 10-12 см. Це глина пропечена до червоного кольору і дуже щільна. Між двома черенями знаходився шар білого попелу без включення вугілля та фрагментів кераміки.

Під час прокладання проїзду західна частина печі і передпічної ями зазнала пошкоджень. Розміри печі можна встановити за збереженими північною, східною та частиною західної стінки печі. Її розміри становлять 130 x 90 см, глибина з північної сторони 35 см, з південної – 10 см.

Кахлі, що були виявлені по краях опалювального пристрою, трьох типів: квадратні лицьові, прямокутні карнизні та коминні. За кольором вони також поділяються на три групи: теракотові, світложовті і сірі. Якість кахлів неоднакова. Є вироби дуже якісні, де відбиток штампу чіткий, місце з'єднання з румпою заглажене, випал рівномірний, тісто майже без домішок. Кілька фрагментів мають значні домішки, штамп нечіткий, місцями орнамент майже відсутній. Шов затертий неакуратно. Загальна кількість кахлів, ймовірно, виробництва гончарних майстерень Опішні. Кілька кахлів низької якості – місцевого виробництва. Про це свідчить неякісний штамп. Його зробили з використанням оригінальної кахлі, яку відтиснули у глині. Такі штампи використовувалися на початку кахляного виробництва до того часу, як виготовляли якісну дерев'яну матрицю. (Див. рис. 2).

Усі кахлі мають сліди повторного використання. Аналіз розташування кахлів у печі свідчить про те, що їх клали без урахування їх призначення. Майже всі карнизні кахлі сконцентровані у північній частині печі. Переважна більшість кахлів мають однакові пошкодження – у них відсутня одна з частин румпи. Це є свідченням того, що їх було виламано з печі, а потім повторно використано. Для будівництва даного опалювального пристрою використано кахлі з двох або трьох печей. Одна з них була великою, з відкритим коминном. У центрі печі знайдено розвал гончарного сіроглиняного горщика. Посудина під вінчиком прикрашена прямими та хвилястими лініями. Горщик мав дві ручки, одна з яких втрачена. Він датується серединою – другою половиною XVII – XVIII ст. (Див. рис. 2).

Поблизу печі було закладено розкоп, у якому не виявлено об'єктів. Культурний шар слабо насичений керамікою середини XVII-XVIII ст. Кераміка XVII ст. низької якості з додаванням піску. Колір та щільність кераміки свідчить про незначну температуру випалу.

Рис. 2. Фрагменти кахлів та горщик другої половини XVII-XVIII ст. із заповнення печі

Відсутність поряд з пічню господарських та житлових споруд свідчить про те, що це рештки опалювальної споруди, винесеної за межі садиби. Зазвичай поблизу козацьких садиб існували кілька печей для побутових або технічних потреб. Над ними встановлювали легкі навіси. Пропеченість череня дослідженої печі свідчить про значну температуру. Її винесли поза межі садиби через пожежонебезпечність. Розташування та технологічні особливості можуть вказувати на те, що ця піч використовувалася для технічних потреб. Аналогічна за конструкцією піч була досліджена археологічною експедицією під керівництвом О.Б. Супруненка на „Полі 2-ої бригади” поблизу Більського городища [5, с. 42. рис. 24].

Досліджена піч розташована в межах посаду сотенного містечка Куземин. Планувальна структура Куземина доволі складна. (Див. рис. 3). Замок розташований на високому мису правого берега р. Ворскла. Його збудували в межах старого укріплення роменсько-давньоруського часу. Посад знаходився південніше, на схилі і мисах першої та другої надзаплавних терас р. Ворскла. Куземинські укріплення проходять у північній частині посаду. Шурфуванням встановлено, що в середині укріплення культурний шар козацької доби відсутній.

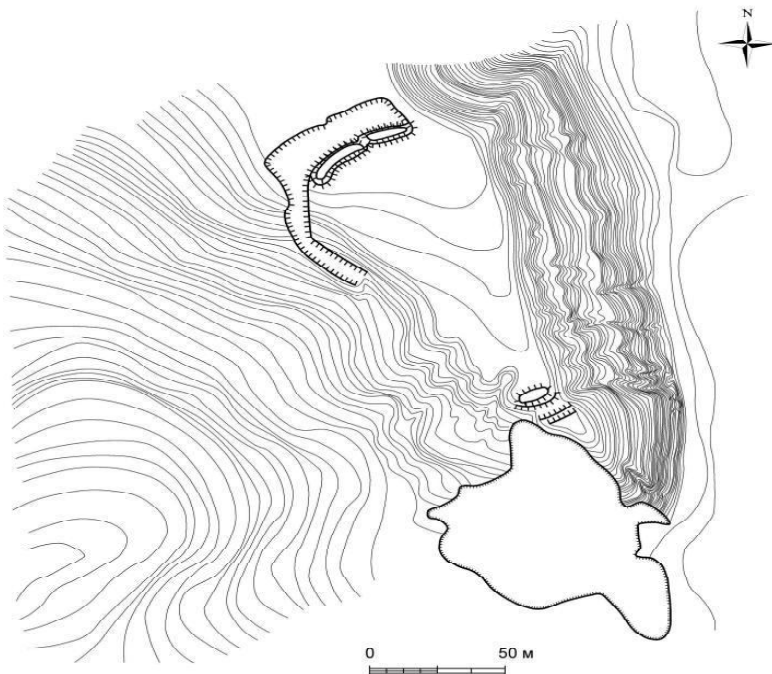

Рис. 3. Городище в с. Куземин, ур. Замок. План Є.М. Осадчого та О.В. Короті

Містечко Куземин виникає у середині XVII ст. на місці старого укріплення роменсько-давньоруського часу. Точної дати виникнення поки що невідомо. При межуванні кордону між Річчю Посполитою та Московською державою у 1642 р. згадується Скельське та Більське городище. Згадки про фортецю у цьому місці відсутні. Перша згадка про Куземин датується 1649 р. [2, с. 42]. Ймовірно, що заснування містечка пов'язане з подіями Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Річ Посполита втратила контроль над Лівобережною Україною, а натомість козаки починають проявляти активність поблизу кордонів Московської держави. Після 1648 р. документи фіксують появу козацьких загонів поблизу прикордонних фортець, зокрема Вольного.

Після створення Охтирського козацького полку Куземин був сотенним містом. За описом О. Шафонського козаки та селяни займалися селітроварінням, винокурінням, виготовленням кахлів та черепиці [6, с. 643]. Не виключено, що будівництво печі за межами садиби може бути пов'язаним саме з цими промислами.

---

1. *Гречко Д.С.* Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення / Д.С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища – 2014: збірник наукових праць. – Київ-Котельва: вид ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 35-49.

2. *Коваленко С.* Опис Козацької України 1649 р. Довідник / С. Коваленко, О. Пугач. – К.: видавничий центр Просвіта, 2004. – 152 с.

3. *Приймак В.М.* Нові матеріали козацької доби з території Більського городища / В.М. Приймак, В.В. Приймак, А.І. Охріменко, Є.М. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Часи козацькі: збірник наукових статей. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. – Вип. 17. – С. 64-69.

4. *Скорий С.А.* До питання про наявність Куземинського укріплення Більського городища / С.А. Скорий, О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, О.В. Корота // Археологія, 2008. – № 3. – С. 102-105.

5. *Супруненко О.Б.* Селітроварницький стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовков. – К.: вид. ЦП і УТОПІК, ЦОДПА, 2010. – 96 с.

6. *Шафонский А.Ф.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая России, из частей коей оное наместничество составлено, сочинённое Действительным Статским Советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / А.Ф. Шафонский. – Издание Судиненко М.И. – К.: типография Императорского университета Св. Владимира, 1851. – 697 с., 4 карты.

З ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СЕЛІТРЯНИХ МАЙДАНІВ ОХТИРСЬКОГО РАЙОНУ

Селітру, невід'ємний елемент виготовлення пороху, у Речі Посполитій почали виробляти у XVI ст. Причиною швидкого розвитку селітроварного промислу були численні війни, що майже не припинялися в Європі до третьої чверті XIX ст. У Московській державі основним центром виробництва селітри стають західні прикордонні землі (Чернігово-Сіверщина).

Одним із способів видобутку селітри було використання великих курганных насипів та давніх городищ. Майдани, за визначенням В.П. Андрієнко, це земляні споруди, які складаються з кільцевого валу, входу, що веде до кільцевої заглибини та бокових насипів – крил [8, с. 3].

За своєю будовою майдани Охтирщини не відрізняються від аналогічних залишків селітроварного виробництва – вони підковоподібні, з залишками відвалів – «вусами» [4, с. 117].

Архієпископ Філарет, А.Г. Слюсарський, Д.І. Багалій, П.М. Кулаковський зробили значний внесок у вивчення проблеми розвитку селітроварного промислу на Слобожанщині, опублікувавши джерела, присвячені процесам заселення територій між Річчю Посполитою та Московською державою. Філарет наводить дані про майдани в межах сучасної Сумської області. Відомості про євреїв, що варять селітру на рр. Охтирка, Гусинка та поблизу Більського городища містяться у доповідній на ім'я путивльського воєводи [4, с. 122; 6, с. 51].

Значну кількість майданів в даному регіоні у кінці XIX – на початку XX ст. було виявлено В.Г. Ляскоронським. Він був першим з фундаторів вивчення та картографування майданів. В.О. Городцов, О.О. Спіцин і О.Ф. Федоровський довели, що майдани – це залишки селітроварного виробництва доби козацтва [2, с. 44; 4, с. 117].

Вдала спроба аналізу майданів як комплексних пам'яток археології та промислового виробництва пізньосередньовічної епохи належить В.П. Андрієнку в кінці 1960-х рр. XX ст. Вчений був учасником досліджень Більського городища і його робота спиралася на вивчення майданів і майданоподібних споруд – решток селітроварного промислу на території та в окрузі Більська [8, с. 3-18].

Залишками вивчення селітряного виробництва на території Слобожанщини займалися і М.О. Макаренко, О.В. Сухобоков, Б.А. Шрамко, С.А. Скорий, В.В. Приймак, О.Б. Супруненко [2, с. 44].

Археологічні розвідки у межиріччі Псла та Ворскли наприкінці 80-х років XX ст. виявили кілька курганных могильників, до складу яких входили майдани. З 2003 р. В.В. Приймаком та О.В. Коротею виявлено та картографовано більше 20 майданів, що знаходилися на північ від Більського городища. Найбільше майданів було зафіксовано в Охтирському та Роменському районах, де традиційно вівся селітроварницький промисел [6, с. 51-52].

Дослідження кількох поколінь археологів довели належність майданів до об'єктів селітроварного промислу козацької епохи. Одним із завдань їх було картографування курганів та курганных могильників навколо Більського городища. Серед курганных насипів виявлено і ті, що у XVII-XVIII ст. виявилися розвареними на селітру [7, с. 42-50].

З-поміж таких могильників існують два, що розташовані поблизу с. Грунь Охтирського р-ну Сумської обл. Найбільші насипи обстежені П.Я. Гавришем 1986 р., західна їх частина – В.В. Приймаком 2006 р. У 2013 р. В.В. Приймаком, Є.М. Осадчим та О.В. Коротею знято повний план могильника [1, с. 94-99]

Масштабні розвідки у середній течії р. Ворскла були проведені В.В. Приймаком. Починаючи з 2003 р. вченим було виявлено та картографовано значну кількість одиночних майданів, курганных могильників, у складі яких знаходилися майдани. За короткий проміжок часу було обстежено околиці Великого Більського городища – регіонального центру селітроваріння Лівобережної України. Ці роботи дозволили підтвердити дані архівних джерел та значно збільшити базу даних про археологічні об'єкти, пов'язані з виробництвом селітри. Досліджені майдани знаходяться переважно у басейні річки Грунь і тяжіють до курганных могильників північної околиці Більського городища [7, с. 42-50].

Одним із дослідників селітроваріння в Україні й регіоні є В.В. Шерстюк, який приділяє увагу у своїх дослідженнях питанням характеристики способів видобутку селітри на теренах України в XVII ст. та сировинній базі селітроваріння XVII-XVIII ст. в Східній Європі [9, с. 49-57].

Отже, аналіз досліджень археологів, істориків, краєзнавців селітряних майданів Охтирського району засвідчує, що на сьогоднішній день існує певний об'єм матеріалів та джерел, присвячених розвитку селітроваренного промислу в Охтирському районі. У своїй сукупності проблеми, їх складання комплексне документальне забезпечення проблемами, їх використання дозволяє

дослідити селітроварений промисел Охтирського району XVII ст., відтворити основні особливості технологій варіння селітри, з'ясувати роль і місце промислу в житті населення краю в цей період часу.

---

1. *Коротя О.В.* Музеєфікація об'єктів селітроваріння (за матеріалами обстежень курганних могильників поблизу с. Грунь) / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий // Археологічні дослідження Більського городища – 2013 - Archeological researches of Bilsk hillfort – 2013: збірник наукових праць. – Київ – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. – 124 с.

2. *Коротя О.* Селітроварний комплекс у Верхньому Посуллі / О. Коротя, Є. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 44-48.

3. *Коротя О.* Сучасні методи дослідження селітроварного комплексу в урочищі Скоробір / О. Коротя, Є. Осадчий // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 57-63.

4. *Осадчий Є.М.* Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII століття / Є.М. Осадчий // Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць. Вип.20. – К., 2011. – С.116-125.

5. *Осадчий Є.* Пам'ятки селітроварного виробництва на території Путивльського району першої половини XVII століття / Є. Осадчий, О. Коротя // Праці Центру пам'яткознавства: збірник наукових праць. Вип.24. – К., 2013. – С. 146-153.

6. *Осадчий Є.М.* Пам'ятки селітроварного виробництва межиріччя Псла та Ворскли (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області) / Є.М. Осадчий // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013 = Anti quities of the Dnieper Left Bank Regions – 2013: збірник наукових праць. – К.– Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – 280 с.

7. *Приймак В.В.* Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського гродища і його округи / В.В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013 = Anti quities of the Dnieper Left Bank Regions – 2013: збірник наукових праць. – К.–Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – 280 с.

8. Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013 = Anti quities of the Dnieper Left Bank Regions – 2013: збірник наукових праць. – К.–Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – 280 с.

9. *Шерстюк В.* Характеристика способів видобування селітри на теренах України у XVII-XIX ст. / В. Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 49-57.

**АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ З ТЕРИТОРІЇ
ТА НАЙБЛИЖЧОЇ ОКРУГИ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
В НАУКОВИХ ФОНДАХ ЗАПОВІДНИКА «БІЛЬСЬК»**

Наукові фонди Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради щороку доповнюються новими непересічними історичними артефактами як з території, так і з округи одного з найвідоміших об'єктів культурної спадщини України – Більського городища. Минуле цієї пам'ятки, ототожненої більшістю вчених з древнім містом-державою Гелоном, таїть в собі не лише залишки життєдіяльності населення скіфської культури. Часова амплітуда даної території включає як сліди найдавнішого етапу історії людства (доба мезоліту), так і зовсім свіжі (з археологічної точки зору) відбитки діяльності людини.

Добірка козацьких старожитностей у наукових фондах заповідника представлена 920-ма предметами, які датуються XVI – кінцем XVIII ст. З них – 244 екземпляри, які знайдені на території та в найближчій окрузі Більського городища при проведенні археологічних розвідок та розкопок під керівництвом О.Б.Супруненка, І.М.Кулатової, В.В.Приймака, І.Б.Шрамко, Д.С.Гречка та інших дослідників.

За останні роки фонди заповідника поповнилися виразними предметами козацьких старожитностей. На особливу увагу заслуговують знахідки з розкопок 2014 р. на Куземинському укріпленні Більського городища. Роботи здійснювалися під керівництвом старшого наукового співробітника Відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, кандидата історичних наук Д.С. Гречка [1, с. 46; 3, с. 50-54]. У ході розкопок досліджено піч доби козаччини, яка використовувалася, скоріше за все, для побутових потреб. Цікаво, що дана споруда була вбудована у вал Великого укріплення Більського городища. У центрі об'єкта археологами був виявлений сіроглиняний горщик з округлим вінцем, який максимально розширюється у верхній частині. На плічках предмету розташовані два орнаментальні пояси у вигляді врізних прямої та хвилястої лінії. Горщик мав дві ручки, одна з яких не збереглася. На частині знайденого предмета простежуються сліди копоті. По краях печі археологами були виявлені кахлі (16 од.) трьох типів: квадратні лицьові, прямокутні карнизні та для каміна. За кольором вони

поділяються теж на 3 види: теракотові, сірі та світло-жовті. Штамп на даних предметах дещо не чіткий, місцями – взагалі відсутній. Фрагменти карнизних та лицьових кахлів мають коробчасту форму. На поверхні знахідок присутні переважно рослинний та геометричний рельєфні орнаменти.

Цікавими є результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки (Більська сільська рада), проведених у 2014 р. (розкопки доцента кафедри історіографії, джерелознавства та археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна, кандидата історичних наук І.Б. Шрамко) [10, с. 57-58]. Науковцями було встановлено, що даний курган був зруйнований селітроварями ще у XVII ст. Як доказ цьому – знайдені фрагменти кружальної кераміки та частини залізних виробів (ножі, стержень, пластини) доби пізнього українського середньовіччя. Раніше, у 2013 р., експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом провідного наукового співробітника В.В. Приймака у ході досліджень кургану скіфської епохи в урочищі Скоробір виявлено кільце Нового часу [5, с. 103; 9, с. 39].

Дані факти ще раз свідчать про широке розповсюдження на території Більського городища процесів, пов'язаних із видобуванням селітри. Як відомо, земля із древніх валів та курганних насипів ідеально підходила для цього промислу. Не дивно, що Більське городище зі своїми масштабними фортифікаційними та поховальними спорудами користувалося особливою популярністю серед видобувачів селітри. Так, ряд археологів наводять ствердну інформацію щодо того, що історія цього промислу у Більську розпочалася ще у 1613 р. [8, с. 59; 2, с. 13]. Напевне, що й започаткування самого села Більськ пов'язане з розквітом на території древнього городища діяльності селітроварників. Їх найбільша активність тут проявляється у 2-ій чверті – середині XVII ст. Цікаво, що дане промислове заняття було популярним у Більську аж до початку XX ст. [8, с. 70]. За даний період часу промисловцями було частково зруйновано частину валів та території західного укріплення Більського городища, грандіозні кургани, передусім ранньоскіфського періоду, що входять до складу могильника «Скоробір».

Яскравим доповненням до результатів вивчень діяльності селітроварів у Більську стали знахідки під час науково-рятівних наглядових робіт на селищі скіфського часу в урочищі «Поле 2-ї бригади», які проводилися у 2009 р. під керівництвом провідного наукового співробітника ЦОДПА управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидата історичних наук О.Б. Супруненка.

Археологом у ході досліджень виявлені предмети доби пізнього українського середньовіччя – виразні фрагменти кружальної кераміки з характерним для даного періоду урізним лінійним орнаментом, дві залізні пластини (деталі окуття фури), скобель, куля та ін. [8, с. 14-19]. Раніше, у 2006 р., учасниками українсько-німецької археологічної експедиції (С.А. Скорим та Д.С. Каравайком) вивчено селітроварний комплекс у межах західного укріплення Більського городища. Науковцями досліджено 3 печі та робочий майданчик [2, с. 28-47]. На жаль, знахідки із розкопок (фрагменти кераміки, знаряддя праці із заліза, а також срібна монета польського короля Сигізмунда III Вази) було передано до наукових фондів ІА НАН України [7, с. 84].

У 2012 р. О.Б. Супруненок до фондів заповідника передано колекцію випадкових археологічних знахідок, виявлених на краю плато перед сучасним в'їздом з боку Котельви до Великого укріплення Більського городища [4, ст. 91-93]. У добірку входять три предмети доби козаччини: перехрестя шаблі з так званими «вусами» (у вигляді масивної платівки з потовщеннями по кінцях та розширенням посередині), кругле кільце для утримувача піхов шаблі та кришечка люльки-носогрійки із зубчатою основою обідка, подвійним прокресленим зигзаг-декором на тулубі та мідною накладкою у вигляді дев'ятикінцевої зірки-розетки зверху, яка вкрита по краю концентричним візерунком.

Ще однією цікавою колекцією є артефакти доби козаччини, знайдені на території Барвінкової гори. Знахідки виявлені під час здійснення археологічних розвідок експедицією ІКЗ «Більськ» під керівництвом В.В. Приймака. До колекції входять дві підкови для каблуків, залізний невеликий ніж та уламок вінця гончарного посуду. Але найбільш презентабельною знахідкою є восьмикінцевий мідний хрестик-тільник з рельєфним штампованим багатокомпозиційним орнаментом. Знахідки датуються XVI-XVIII ст. [5, с. 103-106].

Одним із непересічних артефактів, що надійшов до фондів заповідника «Більськ» в останні роки, є намистина з чорного глухого скла, біконічної форми [6, с. 103-104]. Вона була виявлена випадково при поверхневому огляді розорюваної території на північно-західній околиці с. Млинки Котелевського району Полтавської області. На дуже затертій поверхні артефакта проглядаються 4-5-гранні фасетки. Канал намистини – конічної форми. Аналогії даної намистини відносяться до півдня України, зокрема до території Олешківської Січі (1709-1728 рр.) [11, с. 346].

Колекція заповідника, що відноситься до пізнього українського середньовіччя, включає в себе також й інші цікаві експонати, які були виявлені поза межами Більського археологічного комплексу. Так, збірку доповнюють козацькі люльки-носогрійки, димлений горщечок та кубок, хрестики-тільники, залізні вироби (ножі, стамески, форми для відливання куль, підкови для каблуків), велика кількість фрагментів посуду, деякі з них склесні і мають повну археологічну форму, різночасові монети і монетні скарби. Знахідки в основній своїй масі походять з Полтавщини, Сумщини та Черкащини.

-
1. *Гречко Д.С.* Результати археологічних досліджень Куземинського укріплення / Д.С. Гречко // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 35-49.
  2. *Каравайко Д.В.* Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорый, В.В. Приймак. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 75 с.
  3. *Коротя О.В.* Дослідження на посаді сотенного містечка Куземин у 2014 році / О.В. Коротя, О.М. Кравченко, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 50-55.
  4. *Кулатова І.М.* Знахідки козацької доби з Більського городища / І.М. Кулатова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Випуск 22, частина 1. – Київ-Нікополь, 2013. – С. 91-93.
  5. *Приймак В.В.* Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища // Археологічні дослідження Більського городища у 2013 р. / В.В. Приймак. – Київ-Котельва, 2014. – С. 100-110.
  6. *Приймак В.В.* Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки / В.В. Приймак, М.І. Овчаренко, Л.А. Цьомкало та ін. // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 96-106.
  7. *Скорий С.А.* Селитроварные печи в пределах Западного укрепления Бельского городища / С.А. Скорый, Д.В. Каравайко // Феномен Більського городища – К., 2012. – С. 81-85.
  8. *Супруненко О.Б.* Селитроварний стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовок. – К., 2010. – 95 с.
  9. *Шрамко І.Б.* Дослідження Більського городища у 2013 році / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища у 2013 р. – Київ-Котельва, 2014. – С. 5-64.
  10. *Шрамко І.Б.* Результати археологічних досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища у 2014 р. – Київ-Котельва, 2015. – С. 56-67.
  11. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків / Д.І. Яворницький. – К., 1993. – Т. 3. – 557 с.

НЕРУЙНІВНІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК СЕЛІТРОВАРІННЯ

Комплексне вивчення пам'яток селітроварного виробництва потребує застосування нових методів дослідження. Автором було розроблено та запроваджено методики польових археологічних досліджень та обробки отриманої інформації. Вони спрямовані на виявлення та фіксацію решток селітряного виробництва різного стану збереженості, у тому числі і пошкоджених сільськогосподарською діяльністю.

Розорювання значно пошкодило насипи майданів, часто на поверхні їх висота не перевищує 1-1,5 м при діаметрі понад 100 м. Виявити та співставити такий об'єкти із залишками майдану досить важко. Він майже зливається з навколишнім рельєфом. Описи та каталоги пам'яток археології початку XX ст. містять досить умовні прив'язки, часто констатуючи наявність певної пам'ятки біля населеного пункту без зазначення відстані та напрямку. Виявити такі об'єкти зараз досить важко, враховуючи стан їх збереженості.

Для з'ясування розташування курганів та курганних могильників у роботі використано дані карт кінця XIX ст., триверстові карти Російської імперії, що досить детально зображують розташування населених пунктів, рельєф, лісові насадження та, зокрема, кургани. Цінність цих карт полягає у тому, що вони дозволяють встановити розташування та кількість курганів до початку їх масового розорювання сільськогосподарською технікою. Розташування курганів позначає ті ділянки вододілу, де в епоху бронзи – раннього залізного віку знаходилися території, вільні від лісу. Тут сформувався потужний шар чорнозему з великим вмістом селітри. Ділянки, зайняті лісом, були непридатними для селітроварів. Лісові сірі та сірі опідзолені ґрунти не містили селітри, проте наявність лісу поряд була однією з складових процесу селітроваріння.

Значною мірою інформація про наявність лісових масивів міститься у карті Г.Л. де Боплана. Його зображення території Південної Сіверщини було найбільш детальним та наближеним до реальності з усіх карт регіону, складених до початку XVIII ст. [1, карта].

Досить інформативними є карти ґрунтів та спеціальні монографії з географії краю, що видавалися з початку XX ст. Ці роботи містять дані про розповсюдження чорноземів, з яких було складено насипи курганів. Аналіз цих карт з нанесеними майданами свідчить про співпадіння розташування майданів саме на території поширення чорнозему. Навіть якщо курганні насипи були значними за розмірами, вони не завжди ставали об'єктами уваги селітроварів.

Археологічні розвідки, проведені автором за участі Є. Осадчого та В. Приймака на окремих ділянках вододілів Псла, Ворскли та верхів'їв Сули свідчать про значний відсоток втрачених курганів. На сьогодні залишилося не більш ніж 20-25 відсотків вцілілих насипів. Картографування великого курганного могильника на південь від Конотопа дало змогу прослідкувати динаміку руйнації насипів. Для визначення проценту втрачених курганів було використано триверстові карти Російської імперії, топографічні карти середини ХХ ст. та результати сучасного археологічного обстеження. В результаті було отримано дані про швидкість руйнації пам'яток.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. курганні насипи розкопувалися для збільшення орних площ. Таким чином руйнувалися невеликі кургани висотою до 1,5 м. З появою тракторів розпочалася оранка великих, висотою понад 3 м, курганів. Нажаль, ця інформація стосується лише насипів курганів, майдани не мали власної позначки на картах середини – другої половини ХХ ст. Тому у переважній більшості при вивченні картографічних джерел можна використовувати загальні дані щодо розташування майданів.

Доповнює цю інформацію про майдани низка грамот, судових документів та доповідних записок путивльських воевод, де йдеться про стан московсько-польських відносин у першій половині ХVІІ ст. Одним з конфліктних питань була саме присутність українських селітроварів на території Путивльського повіту [5, с. 141].

Опрацювання архівних матеріалів, опублікованих П. Кулаковським, дозволило авторам окреслити кілька перспективних для вивчення напрямів. Перш за все, це межиріччя Сули та Сейму. Однею з пам'яток, де було вирішено провести картографічні роботи став великий курганний масив на південь від м. Конотоп. Саме ця територія стала причиною суперечок під час роботи міждержавної комісії, куди входили представники Московської держави та Речі Посполитої. Наявність великого курганного могильника, який налічував понад 100 насипів, стала причиною кількарічних суперечок між польськими та московськими делегатами. Польська сторона наполягала на прокладанні кордону від Кукольного яру і далі течією р. Єзуч, залишаючи польській стороні весь курганний могильник. Суперечка між польською та московською сторонами вирішилася на користь представників останньої [3, с. 202-205]. Інформація про варіння селітри східніше городища Пуста Торговиця міститься у грамоті середини ХVІІ ст. [3, с. 361]. Зважаючи на це, було вирішено картографувати курганний могильник. Одним із завдань було визначити наявність майданів.

Другий регіон, де було вирішено провести суцільне обстеження, це басейни річок, невеликих приток Ворскли: Рябини, Гусинки,

Охтирки, Хухри. Найбільше писемних повідомлень про варіння селітри на півдні Путивльського повіту пов'язані саме з цим регіоном. До початку археологічних розвідок дані про селітроваріння походили переважно з писемних джерел [3, с. 310-333, 63, с. 267-284].

Пошук майданів, що не згадуються у писемних джерелах і сильно постраждали від розорювання, проводився аналізуючи аерофото- та супутникові знімки. Знімки, зроблені одразу після оранки, можуть дати інформацію про наявність на полі зруйнованого майдану. Підковоподібні насипи та бурти вивареної землі, мають світле забарвлення у той час як лійкоподібна яма на знімку буде насиченого чорного кольору. Такий підхід у поєднанні з даними описів майданів дає змогу не тільки локалізувати його місцезнаходження, а й встановити конфігурацію. Це стосується великих за площею майданів. Знаходячись безпосередньо поряд з пам'яткою, інколи важко відділити елементи рельєфу від розораних насипів. Аналіз кольорової гамми знімків допоможе встановити, чи є зафіксоване підвищення рештками об'єкта селітроварного виробництва.

Часто процес видобутку селітри відбувався незначний час. У цьому випадку яма по центру кургану мало чим відрізнялася від звичайної грабіжницької. Такі ями зафіксовані на кількох насипах курганів Білопільського та Сумського районів. Невеликі за розмірами ями часто зникали при розорювання насипів сільськогосподарською технікою. Описи курганів з ямами або западинами є у каталозі М.О. Макаренка [2, с. 96-101]. Сам вчений не коментує ці конструктивні особливості, подаючи інформацію про кургани Роменського повіту Полтавської губернії. Прикладом того, як саме велося варіння селітри на курганах у складі одного могильника, можна вважати комплекс поблизу с. Миколаївка на Роменщині. Там поряд з великим майданом знаходяться насипи, що тільки розпочали виварюватися. Зрізана вершина одного з курганів та залишені земляні бруствери по краях насипу свідчать про нетривалий процес вибирання ґрунту. З певних причин цей курган було залишено. Така ж ситуація могла трапитися і на невеликих майданах межиріччя Псла та Сейму, де багаторічна оранка привела до майже повної руйнації насипів.

Топографічна зйомка майданів, застосована авторами на початку ХХІ ст., передбачала відображення у просторі насипу майдану та викиди за допомогою ізоліній через 1 м. Але майдани, особливо ті, що зруйновані оранкою, мають конструктивні особливості (підвищення, западини), висота яких часто не перевищує 0,5-0,7 м. Їх відображали за допомогою додаткових ізоліній. Такий підхід до фіксації решток селітроварного виробництва, будь-то

майдани або рештки виробничих об'єктів допоміг, відтворити просторову модель археологічного об'єкта. Це стосується передусім об'єктів складних за своєю будовою, що складаються як з частин заглиблених у ґрунт, так і насипаних над сучасною поверхнею.

Майдани XVII-XVIII ст. є найбільш складними об'єктами для картографування та подальшого вивчення. Складна будова, наявність окремих частин з різними показниками висот утруднює створення їх планів з відображенням просторової моделі. Найбільш часто дослідники зупиняються на фіксації контурів майдану та буртів відпрацьованого ґрунту. Проте за такими схемами можна отримати тільки дані про його конфігурацію, а його висотні характеристики залишаються поза увагою дослідників.

Часто майдани, що розташовані у відкритій степовій місцевості, на сьогодні вже майже розорані. На поверхні можна зафіксувати окремі підвищення та западини. Часто це призводить до того, що у плані фіксується тільки основний підковоподібний або кільцеподібний насип, а бурти вже мають такий стан збереженості, що їх фіксація можлива виключно за допомогою приладів точного вимірювання – тахеометрів та систем супутникової навігації. Для фіксації та уточнення конфігурації подібних об'єктів було використано ортофотознімки, де чітко фіксуються світлі плями вивареного ґрунту.

Одним з ефективних методів дослідження пам'яток археології є геомагнітне сканування. Застосування цього методу є розповсюдженою практикою у країнах Західної Європи, передусім на пам'ятках, які мають значну площу та незначну кількість об'єктів. В Україні такий метод поки що не отримав поширення.

Метод геомагнітного сканування базується на різниці магнітного поля землі та ґрунтів різної щільності. Таким чином, можна встановити наявність окремих споруд, печей та технологічних приміщень, розташованих поряд з майданом. Геомагнітне сканування території пам'ятки повинно проводитися за певних умов. За основу роботи приладу квантового магнітометра взято магнітні особливості ґрунтів та окремих предметів. Ґрунти мають природні слабкі електромагнітні імпульси, які різняться між собою, що дає змогу побудувати зображення розташованих під землею об'єктів. Це у переважній більшості печі, споруди, заглиблені у материк, їх конструкційні елементи та окремі скупчення кераміки. Найбільш чітку картину можна отримати при роботі з залишками селітроварницьких печей.

Важливою складовою відтворення зовнішнього вигляду майдану є виявлення його підземних складових – печей та

технологічних приміщень. Метод геомагнітного сканування було використано спеціалістами Українсько-Німецької археологічної експедиції перед початком розкопок комплексу печей на Західному укріпленні Більського городища [4, с. 99-122]. У результаті було виявлено кілька аномалій. При дослідженні ділянки, де знаходилася одна з аномалій було виявлено печі, де випарювали селітру.

Геомагнітне сканування ефективно на глибині до 1,4 м, що дає змогу отримати чітку картину виявлених об'єктів. Конструкції печей, що були піддані сильному термічному впливу мають досить високу магнітуду і фіксуються приладом на глибині до 2 м.

Застосування сучасних геоінформаційних технологій у поєднанні з польовими дослідженнями дозволило зняти точні топографічні плани майданів, зафіксувати їх місце розташування на місцевості та створити базу даних археологічних об'єктів, пов'язаних з селітроварінням.

Майдани, особливо ті, що мають добрий стан збереженості, є об'єктами що можуть бути музеєфікованими. Вони і досі викликають чимало дискусій щодо їх призначення та походження. Тому комплексне вивчення майданів без їх руйнації є важливим кроком у напрямку їх включення до об'єктів історичного туризму. Конфігурація кожного майдану неповторна. Проте на сьогодні існує реальна загроза втрати більшості майданів через розорювання.

Отже, застосування неруйнівних методів є актуальним та необхідним у вивченні пам'яток козацької доби. Вивчення археологічних об'єктів, пов'язаних з селітроварінням, потребує застосування комплексних методик. Це стосується передусім неруйнівних методів дослідження, що дозволять отримати максимум інформації про устрій селітрованого об'єкта, встановити місця розташування окремих елементів, не руйнуючи сам об'єкт.

---

1. *Боплан Г.Л. де.* Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Боплан Гійом Левассер де. // Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Проспер Меріме. Українські козаки. Богдан Хмельницький – К.: Наукова думка, 1990. – С. 17 – 114. Карта.

2. *Макаренко Н.Е.* Городища и курганы Полтавской губернии / Н.Е. Макаренко. – Полтава: изд-во ПУАК, 1917. – VIII, 105, XIX с.

3. *Кулаковский П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

4. *Орлюк М.* Археомангнитные исследования Бельского городища и его округи / М. Орлюк, Р. Ролле, Б. Ульрих и др. // Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции у с. Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 году. – К.: изд. ИА НАНУ, 2006. – С. 99 – 122.

5. *Папков А.И.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII) / А.И. Папков. – Белгород: изд. Константа, 2004. – 352 с.

**ДОСЛІДЖЕННЯ ГОНЧАРСТВА ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОЇ ДОБИ
В 20-50 РОКАХ XX ст.**

Питання вивчення матеріальної культури Південної Русі у золотоординський і наступний – литовсько-руський періоди у вітчизняній історіографії є малодослідженим. В українській історичній науці рубежу ХІХ-ХХ ст. приділялася увага переважно певним аспектам історичного та культурного розвитку окремих українських земель, головним чином ґрунтуючись на письмових джерелах, в той час як археологічні стояли осторонь історичних реконструкцій [1; 3]. Лише у другій половині ХХ ст., коли зросли масштаби археологічних досліджень пам'яток Київської Русі, постало питання вивчення матеріальної культури населення України після монгольської навали. На необхідність таких досліджень, зумовлених низьким рівнем тогочасних знань про «темні віки» нашої історії, і залучення до цього передовсім археологічних матеріалів свого часу звертали увагу М.Ю. Брайчевський [2, с. 20-31], Р.О. Юра [12, с. 31-40] та В.Й. Довженко [4, с. 76-82].

Як зазначалося вище, цілеспрямовані археологічні дослідження пам'яток цього часу розпочалися з середини ХХ ст., втім певна кількість об'єктів, що мали матеріали післямонгольського часу досліджувалися і у першій половині ХХ ст., в час становлення національної академічної науки. Якщо, для української історичної школи вивчення історії ХІІІ-ХVІІ ст. ґрунтувалося на залученні широкого кола письмових та картографічних джерел, то молода археологічна наука, ще не могла надати таку широку джерельну базу. Окрім цього, існувало коло питань, пов'язаних з теоретичними та практичними аспектами ведення розкопок комплексів золотоординського та литовсько-руського періодів. Наприклад, значно ускладнювала виділення таких об'єктів відсутність розробок у хронології та типології кераміки – одного з головних хронологічних маркерів для їх виділення.

Переважна більшість матеріалів, здобутих розкопками у 20-50-ті рр. ХХ ст. ще лишається слабко введеною до наукового обігу [7, с.10] та й не завжди археологи мали змогу провести дослідження поселенських пам'яток, обмежуючись лише

фіксацією місця знахідки [10, с. 58]. Основний масив відомостей про гончарство литовсько-руського періоду був здобутий в результаті вивчення міських поселень Південної Русі. Вперше увагу на своєрідну середньовічну кераміку звернув С.С. Магура. Досліджуючи північно-західні схили гори Киселівка (Замкова гора) у Києві, він виявив зразки глиняного посуду, які згодом відніс до литовсько-польської доби [9, с. 212]. В подальшому, а саме з кінця 30-их – середини 40-их років подібні матеріали спорадично виявлялися в процесі розкопок у Вишгороді, Городську, Каневі, Білгородці та на інших поселеннях Середнього Подніпров'я та Полісся [6, с. 120-121]. Однак виділити їх в хронологічний чи культурний контекст у дослідників не було можливостей, на відміну від більш пізньої кераміки XVI-XVIII ст. [див. напр.: 5, с. 8; 11, с. 22]. Причина цього полягала в першу чергу в тому, що виділення такого специфічного керамічного матеріалу було ускладнене відсутністю джерельної бази, а також побутуванням в тогочасній історичній науці думок про запустіння Середнього Подніпров'я після монгольської навали і, як наслідок, – занепад гончарства. Однією з перших спроб виокремлення такої кераміки із залученням більш ширших аналогій, можна вважати роботу М.П.Кучери, у якій він на підставі аналізу матеріалів з городища поблизу х. Половецьке на р. Рось, виявлених у 50-их роках, вперше поставив питання про характерні особливості слов'янського гончарства після монгольської навали [8, с. 174-181].

Таким чином, недостатній рівень вивчення гончарства литовсько-руської доби в 20-50-х рр. XX ст. був зумовлений кількома факторами. В першу чергу це стосувалося методики польових археологічних досліджень та обмеженості джерельної бази, що спричиняло певну плутанину в культурно-хронологічній атрибуції знахідок, які не вкладалися у відомий на той час типологічний ряд кераміки Південної Русі. Іншим, не менш важливим фактором, було винищення українських археологів в період червоного терору 30-х років. Збіг означених обставин зрештою і призвів до того, що питання вивчення гончарства, а зрештою і матеріальної культури населення Південної Русі після монгольської навали лежало осторонь дослідницьких завдань археологів і повернулися до нього фактично в останній третині XX ст.

-
1. *Антонович В.Б.* Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В.Б. Антонович. – К., 1885 – Т.1. – 351 с.
  2. *Брайчевський М.* Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. / М. Брайчевський // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип.1 – С.20-31.
  3. *Грушевський М.С.* Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV ст. / М.С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991 – 541 с.
  4. *Довженко В.О.* Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия / В.О. Довженко // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С.76-82.
  5. *Каргер М.* Розкопки у Києві в 1946 р. / М. Каргер // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1947. – Вип. I. – С. 7-20
  6. *Капустін К.М.* Історія вивчення археологічних пам'яток правобережжя Київської землі середини XIII-XV ст. / К.М. Капустін // Археологія – К., 2011 – №2 – С.119-131.
  7. *Капустін К.М.* Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII-XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) / К.М. Капустін // Сіверянський літопис – Чернігів, 2012 – №3-4 (травень-серпень) – С.9-20.
  8. *Кучера М.П.* Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 174-181.
  9. *Магура С.* Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р. / С. Магура // НЗІМК. – К., 1934. – Кн. 1. – С.212
  10. *Міллер М.* Дніпрельстанівська археологічна експедиція Наркомосу України (1927-1932) // Міллер М.О. Дніпрові таємниці: зб. статей. – Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2012. – С.40-67.
  11. *Рибаков Б.* Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б. Рибаков // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1947. – Вип. I. – С. 21-25.
  12. *Юра Р.О.* Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України. / Р.О. Юра // Середні віки на Україні. – К.: Наук. думка, 1971. – Вип.1. – С.31-40.

СЕЛІТРОВАРНІ КОМПЛЕКСИ СЕРЕДНЬОЇ ВОРСКЛИ
(матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська обл.»)

Ведення селітроварного промислу на Задніпрянщині у першій половині XVII ст. супроводжувалося небезпекою нападів татар. У кінці 30-х – на початку 40-х рр. XVII ст. на Середній Ворсклі було зведено кілька прикордонних острогів. З боку Речі Посполитої – Ахтирка та Олешня, з боку Московської держави – Лосицький острог і Вольний [6, с. 61-66]. Основною метою їх будівництва було попередження появи татар та несення прикордонної служби у Степу. Ці фортеці, хоч і невеликі за площею, значно підвищили безпечність роботи селітроварів у регіоні. Це підтверджує і кількість виявлених майданів, що переважно розташовані у межиріччі Псла та Ворскли.

Вивченням об'єктів селітроварного виробництва у регіоні займалися архієпископ харківський і чернігівський Філарет, І. Зарецький, Д. Багалій, В. Ляскоронський, А. Слюсарський, О. Супруненко, С. Скорий, Д. Каравайка, В. Приймак. З 2005 р. колективом ІКЗ «Більськ» (директор В. Приймак) ведуться роботи по виявленню та обстеженню курганів та курганных могильників в околицях Більського городища. За кілька польових сезонів було оглянуто значну кількість пам'яток, що знаходяться на території Сумської області [2, с. 18-27]. У 2009 р. В. Приймаком було проведено рятівні розкопки селітроварної майстерні на території курганного могильника Пологи І.

З 2010 р. ведуться роботи по виявленню та картографуванню об'єктів селітроваріння. Археологічні розвідки проводилися групами «Охорони історико-культурної спадщини» (О. Коротя), «Звід пам'яток історії та культури України. Сумська обл.» при управлінні культури і туризму Сумської ОДА (Є. Осадчий) спільно з Охтирським краєзнавчим музеєм (Ю. Берест). У ході робіт було обстежено та картографовано майдани та курганні могильники у складі яких наявні об'єкти селітроваріння. Нижче наводимо описи обстежених курганных могильників та майданів:

1. Бугрувате, курганный могильник. Розташований за 3,9 км на північний захід від східної околиці села Бугрувате та за 4,2 км на південний захід від західної околиці с. Іллічівка, в полі. Займає підвищення правого берега р. Хухра.

Виявлений Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом у 2015 р. Складається з 6 курганів та 2 майданів, що поділяються на 2 групи. Насипи курганів округлої, напівсферичної форми.

Група 1 складається з 3 курганів та 1 майдану. Діаметри насипів курганів – 35-45 м, висота – 1-1,3 м.

Майдан 1 кільцеподібний, має два проходи у північно-східному та південно-західному боці. Діаметр кільцевого насипу становить 50 м, висота 1,7, максимальна – 2 м. По центру майдану знаходиться округла яма діаметром 28 м і глибиною 3 м. У північно-східній частині розташовані бурти ґрунту. Вони витягнутої форми з трьома гребенями. Протяжність буртів 45 м, висота 1,5-1,7 м. Вони кладені з піщанистого ґрунту з великим вмістом білого попелу. У південно-західній частині знаходяться бурти, що формою нагадують літеру «С». Їх протяжність становить 45 м, висота 1,5-1,7 м. Вони складені з чорноземного ґрунту. У південній частині кільцеподібного насипу виявлені купи білого попелу. У ямі майдану знайдені дві склепані металеві пластини.

Група 2 складається з 3 курганів та майдану. Кургани округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипів 30-55 м, висота 1-2 м.

Майдан 2 кільцеподібної форми. Діаметр насипу становить 40 м, висота – 3 м. У північно-східній частині знаходиться округла яма діаметром 15 м і глибиною 2 м. У північній частині насипу знаходиться незначне пониження. Навпроти нього розташований викид овальної форми протяжність 30 м і шириною 15 м. Його висота становить 1,3 м. У південній частині майдану встановлений триангуляційний пункт.

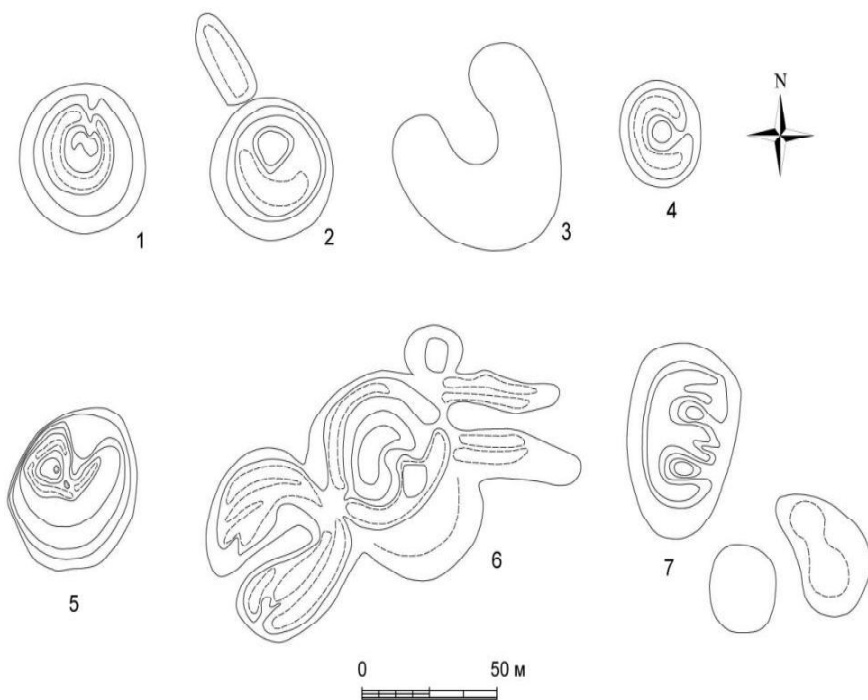
2. Велике Озеро 1, курганий могильник. Розташований за 1,1 км на схід від східної околиці села Велике Озеро, в полі. Займає підвищену ділянку лівого берега р. Охтирка.

Виявлений Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом у 2015 р. Складається з 10 курганів та 1 майдану. Насипи курганів округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипів становить 20-70 м, висота – 0,8-1,7 м. Майдан 1 підковоподібної форми, прохід розташований у північно-західному боці. Яма відсутня. Діаметр насипу становить 58 м, висота – 1 м.

3. Велике Озеро 2, курганий могильник. Розташований за 4,8 км на південний схід від південної околиці села Велике Озеро та за 4 км на північний захід від західної околиці с. Іллічівка, в полі. Займає підвищену ділянку лівого берега р. Охтирка.

Виявлений Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом у 2015 р. Складається з кургану та майдану. Курган 1 має діаметр 55 м і висоту 1,6 м.

Майдан 1 підковоподібної форми. Прохід знаходиться у північно-східному боці. Діаметр насипу становить 46 м, висота 3,5 м. По центру майдану знаходиться округла яма діаметром 13 м і глибиною 2 м (див. рис. 1).

Рис. 1. Плани майданів Середньої Ворскли: 1 – курганний могильник *Велике Озеро* 2, майдан 1, 2 – курганний могильник *Бугрувате*, майдан 2, 3 – курганний могильник *Велике Озеро* 1, майдан 1, 4 – курганний могильник *Довжик*, майдан 2, 5 – курганний могильник *Катеринівка*, майдан *Хрестова Могила*, 6 – курганний могильник *Бугрувате*, майдан 1, 7 – курганний могильник *Довжик*, майдан 3.

4. Довжик, курганний могильник. Охтирський р-н. Розташований за 4 км на північний захід від західної околиці села Довжик по обидві сторони автодороги Лебедин-Охтирка, в полі. Займає підвищення плато правого корінного берега р. Ташань. Висота над рівнем заплави становить 45 м.

Виявлений В.В. Приймаком та О.В. Коротею у 2009 р., обстежений В.М. Приймак, Є.М. Осадчим та О. В.Коротею у 2013 р.

Складається з 3 курганів та 4 майданів. Курган 1 має діаметр 43 м і висоту 1,3 м. Курган 2 має розміри 55х44 м і висоту 1 м. Курган 3 має розміри 37х27 м і висоту 1 м. Насипи курганів розорюються.

Майдан 1 підковоподібної форми. Діаметр насипу становить 38 м, висота – 2,5 м. У центрі майдану знаходиться яма прямокутної форми з заокругленими кутами. Глибина ями – 2,5 м. У північній та західній стороні майдану знаходяться витягнуті бурти

підготовленого для виварювання ґрунту. Їх довжина 64, 32 та 13 м, ширина 3-5 м і висота 1-1,5 м. Прохід знаходиться у південній частині. Навпроти проходу знаходяться відвали вивареного ґрунту. Вони овальної форми розмірами 24х30 м та 37х18 м. Їх висота – 1,6-2 м. Майдан задернований, відвали розорюються, через них проходить ґрунтова дорога.

Майдан 2 підковоподібної форми. Діаметр насипу 32 м, висота – 2,5 м. По центру майдану знаходиться яма округлої лійкоподібної форми глибиною 2 м, прохід розташований у східній частині майдану. Майдан задернований.

Майдан 3 має складну будову. Його розміри 60х40 м, висота 3 м. У північній частині насипу знаходиться лійкоподібна яма глибиною 2,5 м. Прохід знаходиться у північно-східній частині насипу. У північній частині підковоподібного насипу влаштовано пандус для в'їзду на вершину майдану. Його ширина 2 м, протяжність 32 м. Центральна частина майдану не має слідів розварювання. У південно-східній частині знаходиться лійкоподібна яма овальної форми глибиною 2,5 м. Стінки ям круті. Поряд з майданом у південно-східній стороні знаходяться два округлих викиди. Їх розміри 40х42 м та 43х24 м. Висота 1-1,5 м. Майдан задернований, викид розорюється.

Майдан 4 формою нагадує серп. Розміри 117х80 м. Має дві вершини, висота яких становить 3,5 м в північній частині та 2,5 м – у південній. По центру майдану знаходиться округла яма глибиною 1-1,3 м. У південно-західній частині розташований овальної форми викид ґрунту висотою 1,5 м. Майдан розорюється.

5. Іллічівка, майдан. Розташований за 3,8 км на північний захід від північно-західної околиці села Іллічівка, в полі. Займає підвищення вододілу річок Хухра та Охтирка.

Виявлений Є.М. Осадчим та Ю.М. Берестом у 2015 р.

Майдан складної конфігурації. Його розміри становлять 150х115 м, висота 1,5-1,7 м. Центральна частина каплеподібної форми, з півдня знаходиться округла яма діаметром 23 м і глибиною 1,3 м. Південна частина – підковоподібна, східна має дві округлі вершини. Зі східного боку майдану знаходяться два викиди. Перший овальної форми розмірами 35х20 м і висотою 1 м. Другий округлий діаметром 40 м і висотою 1,3 м.

6. Катеринівка, курганий могильник. Курганий могильник. Розташований у південній околиці села Катеринівка Великописарівського р-ну, в урочищі Хрестова Могила.

Виявлений Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2010 р. Складається з 12 курганів та 1 майдану. Кургани округлої, напівсферичної форми. Діаметр насипів становить 40-60 м, висота – 1-3 м.

Майдан овальної підковоподібної форми. Яма знаходиться у північно-східній частині насипу. Розміри майдану 55х42 м. Висота насипу становить 4,5 м. У північній частині розташована лійкоподібна яма глибиною 2,5 м. Прохід знаходиться у північно-східному боці насипу.

7. Кардашівка, курганий могильник. Розташований за 7 км на південь від м. Охтирка та за 4 км на південь від с. Кардашівка в урочищі «Ударник», в полі. На території майдану встановлено меморіальний комплекс «Курган Бойової Слави».

Виявлений Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2013 р. Складається з 2 курганів, 2 майданів та бургтів вивареного та підготовленого для виварювання ґрунту. Курган 1 має діаметр 45 м і висоту 1,4 м. Курган 2 має діаметр 48 м і висоту 1,3 м.

Майдан 1 підковоподібної форми. Розміри насипу 42х32 м. Висота становить 2 м. Прохід знаходиться у східній частині.

Майдан 2 кільцеподібної форми. Загальні розміри 89х50 м. По центру насипу знаходиться округла яма з плоским дном розділена вузьким насипом на дві частини. Глибина ями становить 2 м. Бурти знаходяться у північній та північно-східній частині. Вони формою подібні до латинських букв «S» та «C». Їх висота становить 2-2,5 м. У південній частині знаходяться два курганоподібні насипи – рештки вивареного ґрунту. Їх діаметр 20-25 м і висота 2-2,5 м. Скупчення бургтів розташоване на південь від майдану. Розміри цього утворення 170х150 м. Загальна площа – 3,39 га. На цій території компактно розташовані бурти ґрунту підготовленого для виварювання. Їх форма нагадує латинські букви «I», «S» та «C». Ширина бургтів 5-7 м, висота 1-1,5 м. У південній частині знаходиться яма округлої лійкоподібної форми діаметром 14 м та глибиною 2,5 м. У північній частині знаходяться курганоподібні насипи діаметром 27 м та висотою 3,5 м, діаметром 37 м і висотою 3 м. На першому встановлено скульптуру «Скорботна мати», на іншому зроблено стилізований бліндаж (див. рис. 2).

8. Майське, майдан. с. Майське, Великописарівський р-н. Розташований за 0,643 км на схід від східної околиці села, у полі.

Виявлений Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2010 р. Майдан підковоподібної форми, прохід розташований з південного боку. Має три підвищення та лійкоподібне пониження в центрі. З північного та північно-східного боків розташовані «вуса» викиду. Розміри майдану – 159 м на 117 м, висота 1,5 м.

9. Пологи 1, курганий могильник. Розташований за 2 км на південь від центральної частини с. Пологи, 1,3 км на південь від південної частини с. Манчичи та за 1,3 км на схід від

східної околиці м. Охтирка, між автодорогою Охтирка-Харків та залізницею Охтирка-Кириківка, в полі.

Відкритий Л.І. Білінською у 1988 р., обстежувався Є.М. Осадчим у 2003 р., досліджувався В.В. Приймаком у 2009 р., обстежувався Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2015 р.

Могильник складається з 32 насипів, що витягнуті ланцюжком зі сходу на захід. Загальна протяжність могильника 3 км. Він поділяється на три групи.

Група 1 розташована між глиняним кар'єром, автодорогою Охтирка-Велика Писарівка та залізницею Охтирка-Кириківка. Складається з 15 курганів та 2 майданів. Кургани округлої та овальної форми. Їх діаметр становить 32-75 м і висота від 0,5 до 1,6 м. Курган 15 знаходиться на останці посередні глиняного кар'єра. Центральна частина знищена, діаметр 35 м і висота 1,3 м.

Майдан 1 знищений кар'єром. Вціліли два бурти серпоподібної форми розміром 80х30 та 130х3 м висотою 1,3 м. На південь від буртів знаходиться піч для виварювання селітри та господарське приміщення. В.В. Приймаком було проведено зачистку стінки кар'єру, де виявлено комплекс, що складається з приміщення з піччю та великої печі для виварювання.

Майдан 2 серпоподібної форми. Прохід знаходиться у південній частині. Розміри майдану 95х67 м і висотою 1,4 м. Між крилами майдану розташований викид округлої форми діаметром 20 м і висотою 1 м.

Група 2 розташована між автодорогою Охтирка – Велика Писарівка та ґрунтовою дорогою, що веде з м. Охтирка до військової частини. Складається з 11 курганів. Діаметр насипів становить 30-48 м, висота – 0,8-1 м.

Група 3 розташована між автодорогою Охтирка-Харків, Охтирка – Велика Писарівка та фруктовим садом. Складається з 5 курганів. Діаметр насипів становить 30-58 м, висота – 1-1,5 м. Курган 31 частково зруйнований кар'єром. У середині ХХ ст. на вершині кургану було встановлено пункт мобільної РЛС. Насип було досипано, влаштовано в'їзди для військової техніки. Висота насипу становила 3 м, діаметр вцілілої частини 30 м (*див рис. 3*).

10. Пологи 3, курганный могильник. с. Пологи, Охтирський р-н. Розташований за 0,3 км на південний схід від східної околиці с. Пологи, між автодорогою Охтирка-Велика Писарівка та залізницею Охтирка-Кириківка, в полі.

Виявлений В.В. Приймаком у 2006 р., обстежений Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2015 р. Складається з 3 курганів та майдану. Курган 1 має діаметр 65 м і висоту 1,3 м. Курган 2 має діаметр 43 м і висоту 1 м. Курган 3 має діаметр 45 м і висоту 1,3 м.

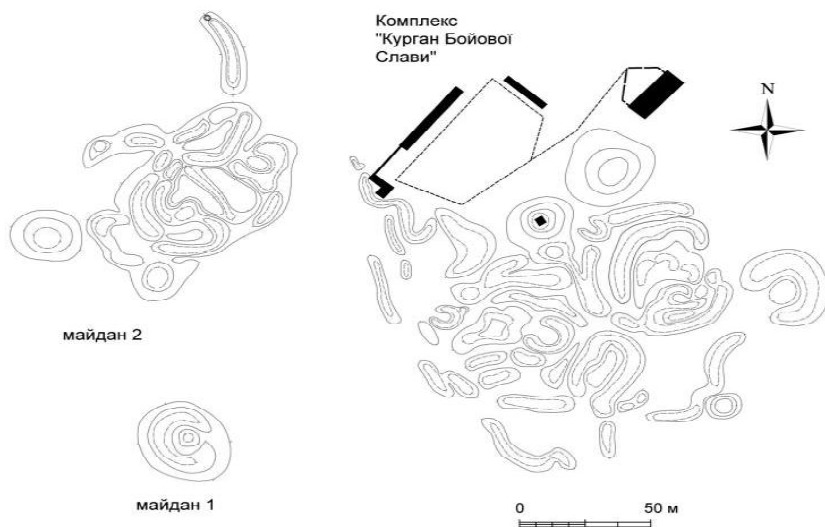

Рис. 2. Курганний могильник *Кардашівка*, ур. Ударник. Майдан 1 та 2

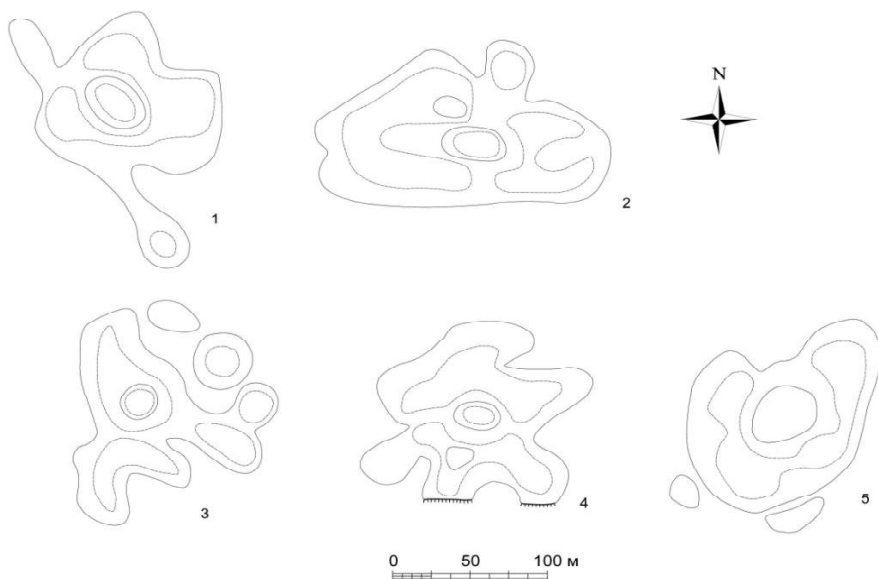

Рис. 3. Плани майданів Середньої Ворскли: 1 – курганний могильник *Пологи 3*, майдан 1, 2 – курганний могильник *Пологи 4 (Турські Могили)*, майдан 1, 3 – майдан *Іллічівка*, 4 – курганний могильник *Пологи 4 (Турські Могили)*, майдан 2, 5 – майдан *Майське*.

Майдан 1 кільцеподібної форми. Розміри насипу становлять 116х93 м. По центру майдану знаходиться яма округлої форми діаметром 44 м і глибиною 1,5 м. Майдан має три вершини, їх висота становить 1,5-1,7 м. З півдня та півночі знаходяться викиди протяжністю 50-80 м і висотою 0,8 м. На території майдану знайдено кілька фрагментів сіроглиняної кераміки XVII-XVIII ст. фрагмент стінки античної амфори та ніжку скляного бокала світло-синього кольору діаметром 4,3 см.

11. Пологи 4, курганий могильник. Розташований за 2,3 км на південь від південної околиці с. Пологи та за 1,2 км на північ від західної околиці с. Високе, північніше траси Охтирка-Харків, в урочищі Турські Могили.

Виявлений Є.М. Осадчим та О.В. Коротею у 2015 р. Складається з 3 курганів та 2 майданів. Курган 1 має діаметр 58 м і висоту 1,5 м. Курган 2 має діаметр 30 м і висоту 0,3 м. Курган 3 має діаметр 42 м і висоту 1,3 м.

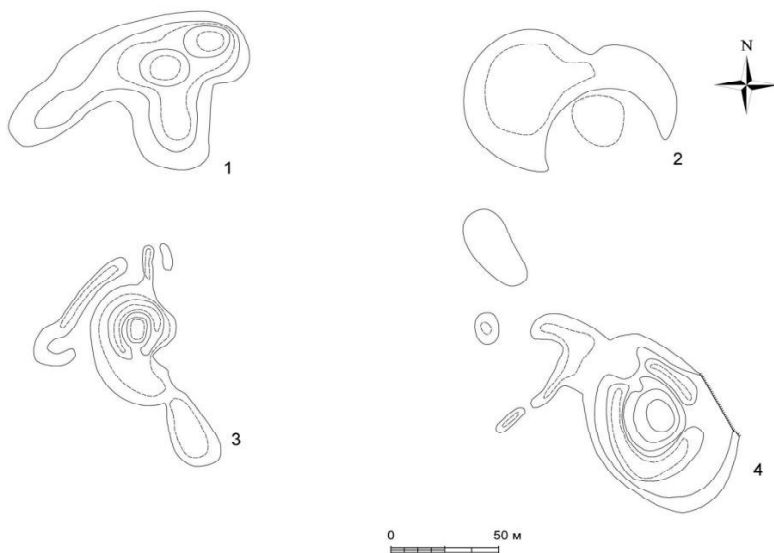
Майдан 1 овальної форми, прохід знаходиться у північній стороні. Розміри майдану 180х110 м. Майдан має три чітко виражених вершини, висота яких становить 1,7-2 м. У центрі знаходиться овальна яма розмірами 25х90 м і глибиною 1,7 м. У східній частині майдану було вибрано ґрунт і при цьому утворилася підковоподібна виїмка розмірами 30х35 м. Навпроти проходу знаходиться викид ґрунту округлої форми діаметром 20 м і висотою 1,3 м.

Майдан 2 кільцеподібної форми. Має два проходи у східній і західній частині. Загальні розміри майдану 150х150 м. Максимальна висота насипу 2,2 м. По центру знаходиться овальна яма розмірами 30х40 м і глибиною 2 м. Навколо основного кільця майдану розташовані викиди ґрунту округлої форми. Два південних викиди пошкоджені шляховим кюветом.

12. Яблучне, курганий могильник. Розташований за 1,4 км на схід від східної околиці села Яблучне, між лісосмугою та ґрунтовою дорогою до с. Яблучне, у полі.

Виявлений та обстежений Є.М. Осадчим, О.В. Коротею у 2010 р. Могильник складається із 10 курганів та 1 майдану. Діаметр курганів становить 42-87 м, висота 1-2,5 м. Курган 10 частково зруйнований прокладанням дороги. Його розміри 37 м на 18 м, висота 1,4 м.

Майдан 1 має розміри 95 м на 59 м. Він підковоподібної форми, прохід розташований у північній частині. Посередині майдану знаходиться лійкоподібна яма діаметром 32 м та глибиною 3 м. З північного боку розташовані «вуса» викиду. Вони витягнутої форми, шириною 6 м та висотою 1,4 м. На північ від майдану розташований курганоподібний викид розміром 42 м на 20 м і висотою 1,3 м. Кургани розорюються, майдан задернований (див рис. 4).

Рис. 4. Плани майданів Середньої Ворскли: 1 – курганий могильник *Довжик*, майдан 4, 2 – курганий могильник *Пологи 1*, майдан 2, 3 – курганий могильник *Довжик*, майдан 1, 4 – курганий могильник *Яблучне*, майдан 1.

Обстежені майдани можна умовно поділити на три типи. Ділення майданів на типи за зовнішніми ознаками, що обумовлене передусім технологічними особливостями процесу видобутку селітри з насипів.

Перший – рештки стаціонарної майстерні, що функціонувала кілька сезонів. До цього типу відносимо найбільший у регіоні селітроварний комплекс, розташований в урочищі «Ударник», що за своєю будовою нагадує Великий Скоробір. Він складається з двох класичних підковоподібних майданів та великого скупчення буртів. Кількість підготовленого для виварювання ґрунту свідчить про те, що у процесі закладання буртів використовувалася земля не тільки з курганів могильника, а й звозилася з інших насипів. Бурти розташовані компактно та хаотично. У їх розташуванні неможливо встановити розміри первісного насипу кургану. Насипи селітроварного комплексу поділяються на дві категорії: виварений та підготовлений ґрунт. Виварений ґрунт це великі курганоподібні насипи висотою до 3-3,5 м, що знаходяться по краях комплексу. Вони формувалися у процесі промивання підготовленого ґрунту. Бурти збагачені селітрою розташовані компактно, їх висота не перевищує 1,5 м. Їх конфігурація подібна до латинських букв «S» та «C». Північна частина комплексу є рештками курганного насипу

розвареного на селітру з подальшим використанням ґрунту. Тут зберігся первісний кільцеподібний насип, що утворився при виїмці землі з центру кургану. Проте, розташовані поруч бурти підготовленого ґрунту свідчать про продовження технологічного процесу після того, як насип кургану було остаточно виварено. На те, що північна частина комплексу є рештками курганного насипу вказує наявність ями посередині майдану. Такі ями утворюються при виїмці ґрунту з поховальної камери. Заповнення поховальної камери курганів скіфського часу містить значну кількість селітри тому часто ями посередині курганів глибші за сучасну поверхню. Південна частина комплексу не містить глибоких ям за виключенням лійкоподібної ями у південно-східній частині. Її розташування свідчить про те, що це елемент технологічного процесу варіння селітри аніж рештки поховальної споруди. Такі ями відомі на стаціонарних селітрованих майстернях навколо Більського городища [9, с. 55]. Вони призначалися для відстоювання лужної води. Цьому не протирічить форма та розташування цієї ями.

Цей комплекс є рештками стаціонарної селітроварної майстерні, заснованої на курганному могильнику. Тут присутні майже усі елементи, притаманні тривалому процесу варіння селітри. Це наявність вивареного курганного насипу, яма для відстоювання лужної води, підготовлені бурти та відвали вже вивареного ґрунту. Другий – одиночні майдани з буртами. Неподальк розташований майдан складної конфігурації. В своїй основі він кільцеподібний з невеликою округлою ямою по центру. Навколо основного насипу знаходяться бурти вивареного ґрунту, що значно деформували первісний насип кургану. У південній частині знаходяться відвали ґрунту подібні до буки «С». У східній частині бурти округлої, курганоподібної форми. У цьому випадку ми маємо справу з курганом, що був повністю виварений, а ґрунт був промитий на місці.

Другий тип представлений одиночними майданами з буртами, розташованими поруч. Тут процес варіння селітри відбувався один або два сезони – до тих пір, поки не закінчувалася земля, придатна для виварювання. Процес кристалізації селітри вівся на місці. Це майдани Іллічівка, Майське, Турські Могили, Пологи.

Поблизу с. Бугрувате є курганний могильник, у складі якого є два майдани. Один з них має кільцеподібну форму з двома проходами. Бурти, що знаходяться з південно-західного боку, складаються з чорноземного ґрунту, насиченого органікою. Ґрунт м'який, складений у бурти, що нагадують клешні краба. З північно-східного боку знаходяться витягнуті бурти, що складені з піщанистого ґрунту, сильно насиченого білим попелом. Це ґрунт, підготовлений

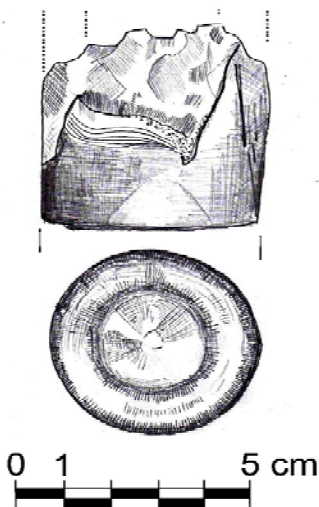
для виварювання. Купи попелу знаходяться на схилах кільцевого насипу майдану. Бурти розділені між собою насипом майдану, до них веде окремий прохід. Наявність білого попелу може бути також свідченням того, що паралельно з виварюванням селітри тут вівся поташний промисел. На дні ями виявлено скупчення каміння (сірий граніт) без слідів вогню.

Кілька великих майданів знаходяться у межиріччі Охтирки і Гусинки. Вони за формою дещо відрізняються з-поміж решти класичних підковоподібних насипів. Майдани в урочищі Турські Могили мають овальну форму і не чітко виражені проходи. Однією з їх особливостей є влаштування викидів відпрацьованого ґрунту безпосередньо поблизу решток курганного насипу, а не формування класичних бургів. Ці насипи мають по кілька вершин, а інколи два проходи. Майдан Майське – підковоподібної форми з кількома вершинами. За формою та розмірами він нагадує майдани Турські Могили та Іллічівка. Особливість цих майданів у тому, що вони не мають чіткої підковоподібної форми. Їх конфігурація значно змінена відвалами ґрунту, що скидався поряд. Часто їх форма подібна до чорнильної плями. Подібні майдани зустрічаються навколо Охтирки. Близькі до них за формою майдани розташовані у межиріччі Сули та Сейму, окремі комплекси відомі на Ворсклі, які, ймовірно, залишені московськими селітроварами [7, с. 52-55].

Третій – майдани-донори. Це насипи, що мають підковоподібну або кільцеподібну форму без бургів. Насип майдану формувався аналогічно класичним майданам за виключенням того, що ґрунт вивозився до майстерні, що знаходилася в іншому місці. Подібні майдани не мають бургів поруч з основним насипом, а також селітроварних печей. Інколи поряд з подібними майданами простежуються аморфні невеликі викиди. До третього типу можна віднести майдан Хрестова Могила у складі могильників Яблучне, Велике Озеро та Бугрувате.

Знахідки матеріальної культури на майданах трапляються вкрай рідко. Найчисленніша категорія знахідок – дрібні фрагменти гончарного посуду. Серед них трапляються світлоглиняні та сіроглиняні фрагменти, зрідка вкриті зеленою поливою. Їх датування у межах XVII-XVIII ст. На території майдану у складі могильника Пологи 3 було знайдено ніжку скляного бокала з якісного фіолетового скла (*див. рис. 5*). Подібні вироби майже не зустрічаються на території Лівобережної України. Найближчі аналогії – це бокали з прикордонних міст Московської держави, а їх датування – друга половина XVII – початок XVIII ст. [4, с. 75, рис. 7]. На дні ями майдану Бугрувате знайдений фрагмент окуття колеса від воза. Це

дві пластинки скріплені за допомогою заклепок. На території селітроварного комплексу в урочищі «Ударник» було знайдено кілька залізних фрагментів залізного окуття від шанцевого інструменту. Предмети одягу і взуття представлені підковою до чобота, що знайдена поблизу майдану на могильнику Пологи 1. Загалом, знахідки, виявлені під час картографування майданів це предмети, типові для похідного набору тимчасової майстерні. Тут присутня незначна кількість гончарного посуду, є кілька залізних фрагментів, що представляють знаряддя праці та елементи одягу. Ці предмети мають аналогії серед знахідок комплексів, досліджених на території Більського городища.

Рис. 5. Курганий могильник *Пологи 3*. Фрагмент ніжки скляного бокала другої половини XVII – початку XVIII ст. (фонди Охтирського краєзнавчого музею).

Процес виварювання селітри поряд з майданом потребував будівництва тимчасового табору, що складався з печі для кристалізації, лійкоподібної ями для відстоювання лужної води та тимчасового житла селітроварів. На території курганного могильника Пологи 1 В. Приймаком було проведено розкопки селітроварного комплексу. Він знаходився між вусами майдану, нині зруйнованого кар'єром. Влаштування технологічного дворику між викидами ґрунту типово для українських селітроварів XVII ст. Комплекс цікавий тим, що тут представлені як технологічне

приміщення, де відбувався процес випарювання селітри у казанах, так і житлове, де мешкали селітровари. Під час розвідок авторами було оглянуто територію навколо майдану і поряд з ним у профілі кар'єру виявлено лійкоподібну яму заповнену, чорноземом.

Згадки про видобуток селітри у цьому регіоні містяться у грамотах першої половини XVII ст. [3, с. 311]. 1623 р. троє євреїв з Лубен та Білої Церкви варили селітру на курганах, що знаходилися у басейнах річок Рябина, Гусинка та Охтирка [5, стлб. 78].

Отже, досліджені майдани належать до решток майстерень з видобутку селітри, що вівся навколо Більського городища у першій половині-середині XVII ст. Ми маємо справу з кількома типами об'єктів. Перші – це рештки стаціонарних майстерень, де відбувався повний процес виварювання селітри з насипів майданів, що включав видобуток ґрунту, його збагачення, промивку та виварювання. Другий – це курганні насипи, де виварення селітри відбувалося на місці. Третій – це майдани-донори, звідки брався ґрунт, а виварювання відбувалося в іншому місці.

---

1. *Каравайко Д.В.* Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д.В. Каравайко, С.А. Скорый, В.В. Приймак. – Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 76 с.

2. *Коротя О.В.* Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища / О.В. Коротя, Є.М. Осадчий, В.В. Приймак // Пам'ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (I тис. до н.е. – I тис. н.е.). ЦП НАНУ і УТОПК. – Полтава: Техсервіс, 2010. – С. 17 – 28.

3. *Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковський. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.

4. *Лихтер Ю.А.* Стекланные изделия из Липецка / Ю.А. Лихтер // Исторический квартал. Иллюстрированный научно-популярный альманах историко-культурного наследия липецкого края. – Липецк, 2012. – Вып. 2. – С. 70-84.

5. Описание документов и бумаг, хранящихся в московском архиве министерства юстиции. Книга восемнадцатая. Документы Разрядного приказа. Севского стола. – СПб: изд. Синодальной типографии, 1913. – 700 с.

6. *Осадчий Є.М.* Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий. – Суми: вид. Джерело, 2011. – 238 с., 103 іл.

7. *Осадчий Є.М.* Пам'ятки селітроварного виробництва межиріччя Псла та Ворскли (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область») / Є.М. Осадчий // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: збірник наукових праць. – Київ – Полтава: вид. ЦП НАН України і УТОПК, 2013. – С. 51-57.

8. *Приймак В.В.* Звіт про археологічні розвідки для «Зводу пам'яток історії та культури України» на території Охтирського району Сумської обл. у 2003 р. / В.В. Приймак, Є.М. Осадчий, Ю.М. Берест // НА ІА НАНУ. – Ф.е. – 2003/146. – 48 арк.

9. *Супруненко О.Б.* Селітроварницький стан на Більському городищі / О.Б. Супруненко, В.В. Шерстюк, Ю.О. Пуголовок. – К.: вид. ЦП і УТОПК, ЦОДПА, 2010. – 96 с.

ВІСТРЯ СТРІЛ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ З ОКОЛИЦЬ с. ЧАПЛИЩІ

Період перебування Путивльщини у складі Золотої Орди на сьогодні залишається мало вивченим. Через брак писемних джерел три століття після Батієвого погрому історики називали «темними віками». У 1237 р. було підкорене Рязанське князівство, у 1238 – Володимиро-Суздальське та Смоленське. Путивль не згадується у списках міст, що були знищені, але можливо це сталося під час нашествя на Чернігів. Зворотній шлях ординців пролягав через Глухів у сторону Дону. На шляху завойовників знаходились Путивль, Рильськ і Курськ. Літопис свідчить, що у 1246 р. у ставці хана Батия в Сараї служив якийсь «путивлець» Доман, який убив за наказом хана великого князя чернігівського Михайла Всеволодича. Цей факт може свідчити про певну роль, яку відігравали Путивль і путивляни в золотоординський період. В літописному повідомленні 1283-1284 рр., йдеться про «бесерменина» (мусульманина) Ахмата, який відкупив у татар право збору данини на території Посейм'я. Такі слободи були і поблизу Путивля (в отчині Олега, князя Рильського та Воргольського). Остання літописна згадка про Путивль, як місто у складі Золотої Орди, відноситься до 1304 р.

Давню історію Путивльських земель доповнюють археологічні джерела. Під час археологічних розкопок О.В. Сухобокова у 1979 р. на території міста Путивль, у центральній частині Городка відкрита братська могила, де виявили розміщені у кілька ярусів кістяки 23 чоловік (своєрідна братська могила), загиблих у 1239 р. На одному з них зберігся кам'яний натільний хрестик, датований другою чвертю XIII ст. Поряд, у згорілому приміщенні, знайшли кістяк дівчинки 9-12 років, яка, мабуть, сховалась там, коли у місто увірвалися ординці і загинула [4, с. 127].

Протягом останніх двох десятиріч археологічні дослідження краю, звелися в основному до розвідок, а стаціонарні розкопки не проводилися. Разом з тим, набула поширення «чорна археологія». Лише дещо з артефактів, знайдених ними потрапляє до музеїв. Відтак з'являється хоча б якась можливість введення їх до наукового обігу.

2009 р. фонди Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль поповнилися п'ятьма залізними наконечниками XIII-XIV ст. (Див. рис. 1). Знайдені вони були у с. Чаплищі Путивльського району. Поблизу села виявлені декілька

багатошарових поселень і курганный могильник доби бронзи. Археологічні дослідження в регіоні проводили В.А. Іллінська, О.І. Тереножкін (1966), О.В. Сухобоков (1982), В.В. Приймак (1986), А.М. Обломський, Р.В. Терпиловський (1990). Під час розвідок знайдені матеріали доби бронзи, раннього залізного віку, пізньозарубинецького періоду, колочинської та давньоруської культур. Найбільш цікавою є знахідка напівзруйнованої кар'єром напівземлянки. З її заповнення та поблизу неї знайдені матеріали другої половини XIII-XIV ст. [3, с. 79]. На думку дослідника об'єкта В.В. Приймака це поселення функціонувало ще у давньоруський час і продовжувало існувати у післямонгольський. Така ситуація типова для Дніпровського Лівобережжя у другій половині XIII ст. [2, с. 49-50]

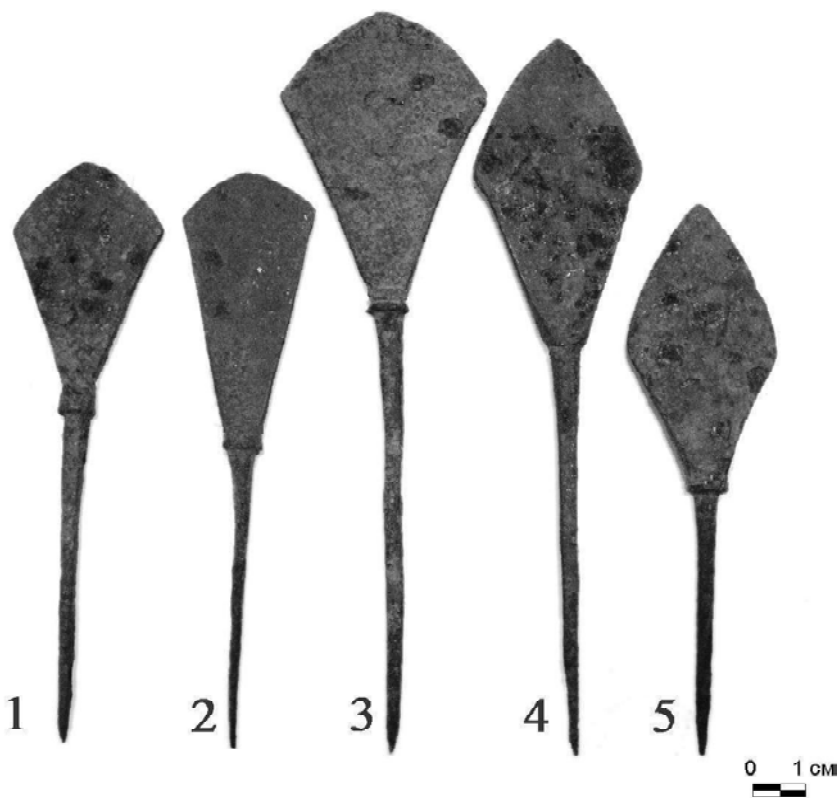

Рис. 1. Наконечники стріл золотоординського часу з с. Чаплищі.
З фондів історико-культурного заповідника в м. Путивль. Фото автора.

Наконечники стріл є надійним маркером присутності військ тієї чи іншої держави, а також свідчать про бойові дії, що відбулися в регіоні. Відомо, що в кінному бою монголи перевагу надавали луку і стрілам, навіть руські літописці зазначають, що монголо-татари при осаді міст випускали тисячі стріл у їх захисників. Тому залізні наконечники стріл є масовими знахідками під час розкопок. Наконечники з фондів заповідника відносяться до золотоординського періоду другої половини XIII – початку XIV ст. Три наконечники пласкі, черешкові, мають вигляд лопатки, що розширюється до вістря. Довжина першого наконечника 12 см., ширина 3 см., вага 16 г. Довжина другого – 12 см., ширина 2,6 см., вага 17 г. Довжина третього – 15,5 см., ширина 4,1 см., вага 30 г. Такі наконечники за класифікацією А.Ф. Медведева належать до типу 70. Решта наконечників пласкі, черешкові, ромбічної форми. Довжина четвертого наконечника 15 см., ширина 3,4 см., вага 26 г. Довжина п'ятого – 11,3 см., ширина 2,9 см., вага 20 г. Наконечники відносяться до типу 49 за класифікацією А.Ф. Медведева. Цей тип наконечників зовсім не характерний для Давньої Русі й був занесений до Східної Європи під час монгольського нашествия у першій половині XIII ст. Час найбільшого поширення припадає на XIII-XIV ст. [1, с. 69-77].

Таким чином, знахідка наконечників стріл поблизу с. Чаплищі на Сеймі дозволяє встановити присутність ординців на території Путивльщини у середині – другій половині XIII – на початку XIV ст. Цікаво, що с. Чаплищі знаходяться неподалік відомої Мокошевицької переправи через р. Сейм. Цей брід був добре відомий ще з давньоруських часів. Можна припустити, що поблизу переправи відбулося зіткнення загону ординців з місцевими дружинниками. Відома історія з погромом «Ахматових слобід» це чи не єдине повідомлення писемних джерел про бойові дії на території Посейм'я у золотоординський час [2, с. 56].

---

1. *Медведев А.Ф.* Ручное метательное оружие (лук, стрелы, самострел VIII-XIV вв.) / А.Ф. Медведев // САИ. – Е 1-3, 1966. – 184 с.

2. *Супруненко О.Б.* Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / О.Б. Супруненко, В.В. Приймак, К.М. Мироненко. – Київ-Полтава: Археологіч, 2004. – 82 с.

3. *Сухобоков О.В.* и др. Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1986 г. // НА ИА НАНУ. – 1986 г. – Ф.е. №№22032-22035. – С. 79.

4. *Сухобоков О.В.* Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований) // О.В. Сухобоков. – Путивль: Путивльский историко-культурный заповедник, 1990. – 152 с.

ДОЗОРНІ (СТОРОЖОВІ) ПУНКТИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Пам'яті О. Є. Пуздровського

О.Є. Пуздровський, відомий дослідник пізньоскіфських старожитностей Криму, як і автор даної публікації, почали свій шлях у археології 1976 р. з участі у дослідженнях комплексу роменсько-давньоруських пам'яток біля с. Кам'яне Лебединського району Сумської обл. Старожитності села і його околиць відносяться до різних історичних часів, включаючи і добу пізнього середньовіччя. Згадки про населений пункт козацької доби Кам'яне [8, с. 206-207, 264, 278, 333, рис. 24, 38, 94] відомі з літописів, автори яких тісно пов'язані з територією Полтавщини – Самійлом Величком і Григорієм Грабянкою. У колективі дослідників [13, с. 14, 172-173, 259], більшість яких вже відійшли у вічність (В.А. Парня, П.М. Покас, В.Д. Дяченко, О.В. Сухобоков, Р.С. Орлов, О.Є. Пуздровський) останній був наймолодшим.

Тема козацьких старожитностей нерідко обговорювалась учасниками експедиції. У ті часи вивчення старожитностей доби пізнього середньовіччя в археології вважалось не актуальним. Зрідка публікувалися невеликі праці, найвідоміші належали перу Д.Я. Телегіна, І.К. Сवेशнікова, М.Ф. Котляра, Г.М. Шовкопляс, Л.І. Виногородської, але й вони були присвячені окремим яскравим подіям, явищам, особам, частіше ж конкретним пам'яткам, комплексам і артефактам. Систематичного вивчення старожитностей козацької доби аж до рубежу 80-90-х років ХХ ст. не було, лише в роки незалежності ця тема стала популярною.

В основному сучасні публікації матеріалів археологічних досліджень козацької доби з території Лівобережжя охоплюють окремі пункти і мікрорегіони басейнів Сули, Псла і Ворскли, у значно меншій мірі – Сейму, зокрема містечко Кам'яне козацької доби. Вони обмежуються історико-географічними аспектами, як це було близько 100 років назад, коли з'явилась серія праць про землі-князівства Давньої Русі, тобто відображають початковий етап вивчення культурно-хронологічної групи старожитностей, про яку йде мова. Є праці, які стосуються окремих галузей господарства, зокрема, селітроваріння, гончарства, прикрас, грошового обігу, монетних скарбів. Але археологічні дані охоплюють далеко не весь цикл селітроварного промислу в силу характеру джерел і слабкої вивченості майданів методами стаціонарних досліджень.

Існують проблеми також з хронологією старожитностей означеного часу. На відміну від ранньосередньовічних, де археологи оперують вже групами артефактів з проміжками їх побутування від чверті до половини століття, у археології козацької доби нерідко трапляються визначення речей і комплексів межами XVI-XVIII ст. і навіть ширшими. Поки що немає жодної монографії про жоден із полків Гетьманщини або Слобожанщини, побудованої переважно на археологічних джерелах.

Експедиціями ДП НДЦ ОАСУ та ІКЗ «Більськ» під керівництвом автора у 2005-2014 рр. на Більському городищі й у його окрузі було виявлено ряд об'єктів селітроварного промислу, де був присутнім і певний специфічний інвентар, так чи інакше пов'язаний з військовою справою, який вже став предметом розгляду. Знахідки мають широкі аналогії в межах Гетьманщини, Слобожанщини і Московської держави [10, с. 42-50; 11, с. 100-110], відомі вони також у Криму. Аналіз предметів, віднесених дослідниками сторожового комплексу на мисі Тешклі-Бурун Мангупа до золотоординського періоду і доби турецького панування [2, с. 221-253], привів до їх перегруповування за хронологією. (Див. рис. 1). За подібністю до означеної кримської пам'ятки пропонується інтерпретувати як дозорний (сторожовий) комплекс козацької доби Барвінкову гору.

Дозорний комплекс біля підніжжя мису Тешклі-Бурун Мангупа. У старожитностях козацької доби помітне місце посідають знахідки ножів. Вони в основному однолезові, з черешковими руків'ями. Однак трапляються і ножі, руків'я яких пластинчаті, із заклепками. Ніж такого типу було виявлено під час досліджень майданчика біля підніжжя мису Тешклі-Бурун Мангупа. Він визначений як золотоординський, хоча аналогії цього періоду для знахідки не вказані. Група ножів із накладками з бронзи, які, судячи з отворів на ручках, кріпилися за допомогою заклепок, вже залучалися в ролі аналогій до знахідки із Барвінкової гори [3, с. 79-80, рис. 39, 22-26]. Подібні до знахідок із Барвінкової гори та Мангупа ножі із заклепками походять із Єльця, зокрема, з верхнього шару заповнення приміщення № 1. Хронологія останнього визначається в межах XVI-XVII ст. і XIX ст. [16, с. 11-13, рис. 5, 3-4]. Об'єкти з цього міста датуються за надзвичайними подіями, описаними у московських писемних джерелах. Останні зіставлені із стратиграфічними прошарками чи реперами: зазначеними у писемних джерелах переплануваннями, фортифікаційними і ін. видами будівельних робіт, які простежуються археологічними методами (пожежі, нівелювання поверхні тощо).

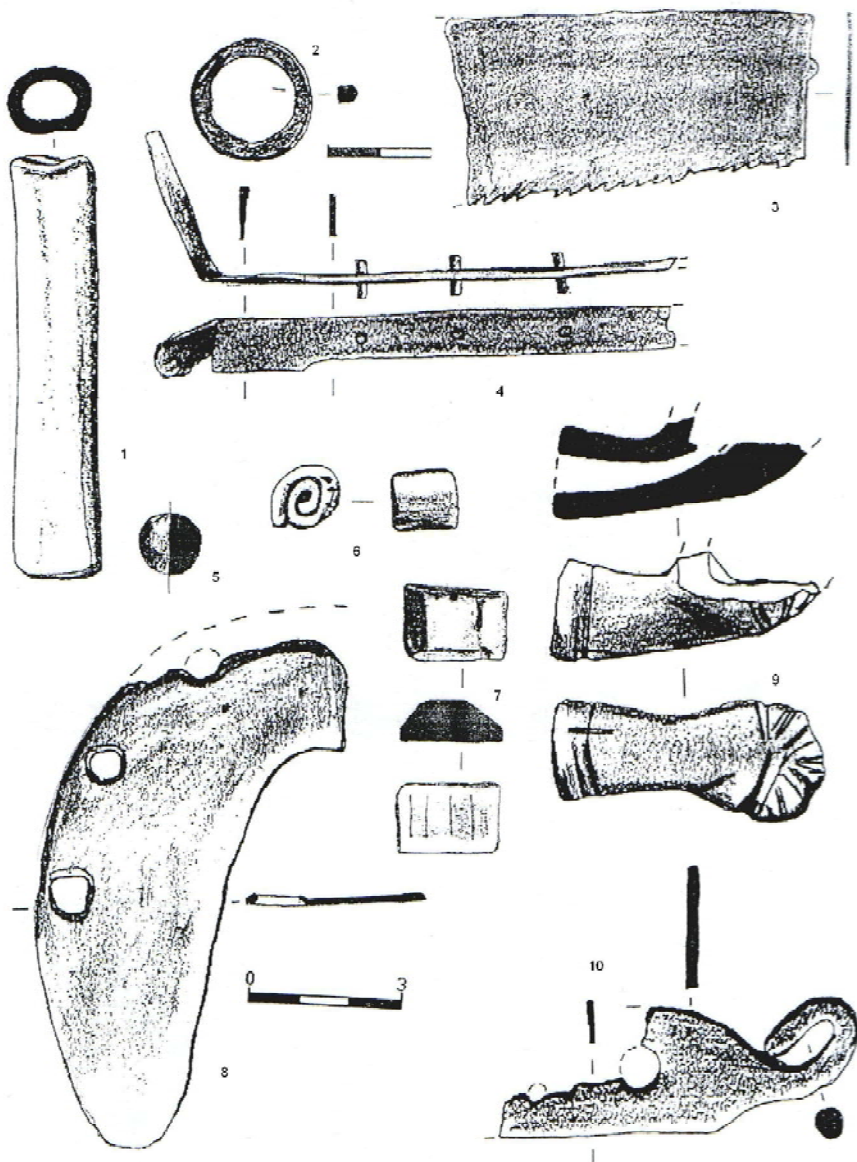

Рис. 1. Мангуп, дозорний комплекс (Тешклі-Бурун). Знахідки козацької доби.

1 - кістяна трубка, 2-залізне кільце (від вуздечки-?), 3-залізна пилка (скребниця - ?), 4-залізний ніж, 5-свинцева куля, 6-свинцевий згорнутий злиток, 7-свинцевий важок, 8- залізна підкова, 9-керамічна люлька, 10-залізний засув (кресало - ?).

Класифікація пізньосередньовічних ножів розроблена у праці про старожитності Барабинського степу XIV-XVII ст. Зокрема, крім загальної класифікації ножів за їх параметрами (обриси, співвідношення черешка із лезом, характер їх переходу, форма леза, кут нахилу та ін.) виділено три типи руків'я, з них тип 1 – з боковими накладками. Типологізовано і піхви для ножів. Руків'я прямокутної витягнутої форми мали паралельні сторони, до них через наскрізні отвори металевими стержнями кріпилися дерев'яні, кістяні або рогові накладки, які підганялися, а кінці стержнів розклепувалися. На торцях руків'їв могли бути наверхші. Решта ножів були черешковими, з наверхшіми і без них [5, с. 71-73, рис. 53, рис. 54, 1, 2, рис. 91, 8]. У ножах із Самарі траплялися і бронзові накладки. Зрідка ножі із заклепками чи отворами для них трапляються на пам'ятках золотоординського часу [15, с. 166-167, рис. 89, 13], але широкого розповсюдження вони та близькі знаряддя (шила) [4, с. 71-77] набули у пізніший період на просторах Московської держави від Прибалтики [9, с. 61-71] до Сибіру, а також на українських землях [3, с. 73, 79-80, рис. 39, 1-26]. Судячи з кількості знахідок, вони поступаються черешковим у кілька разів.

Аналогії знахідці ножа із Мангупа походять із Барвінкової гори, Єльця, а відповідні для них накладки – із Самарі – Богородицької фортеці. У польовому сезоні 2014 р. 2 таких ножі було виявлено під час розкопок кургану некрополя Більського городища Скоробір–Марченки–Осняги–Саранчеве поле. (*Див. рис. 2*). * Один мав 4, другий – з обляманною посередині ручкою – 2 отвори для заклепок, упори були в обох ножах. Один ніж із кулькоподібним упором, як на ножі із Самарі–Богородицької фортеці [3, с. 79-80, рис. 39, 18], він же має і загнутий донизу і заокруглений кінець руків'я, що також знаходить аналогії у згаданій фортеці. Однак слід зазначити, що існує й думка, що саме такі руків'я належать бритвам, а не ножам [1, с. 139, рис. 50, 7-9], що сумнівно через їх масивність і обставини знахідки. Другий ніж із означеного кургану має конусоподібно розширений до руків'я заокруглений упор [18, с. 56-67], як на ножі із Барвінкової гори.

Куля з Мангупа того самого калібру, що був поширеним не лише у старожитностях Запорізької Січі, але й московських та степових, очевидно, татарських, старожитностях. Уламок підкови

---

* Вдячний авторам досліджень І.Б.Шрамко та С.А.Заднікову за дозвіл використати матеріали розкопок кургану 2014 р. у публікації.

коня або віслиюка також знаходить аналогії у окресленому колі пам'яток [3, с. 73, 76, рис. 36, 1, 9-10, 15], хоча слід зазначити, що у колекції виробів із чорних металів Каракорума було знайдено підкову подібної форми, менших розмірів: близько 8 на 12 см, ймовірно, від взуття великого розміру (?) [14, с. 76, рис.5]. Викликає неоднозначну оцінку і визначення уламку пилки, оскільки скребниці із російських міст Чорнозем'я XVII-XVIII ст. також мають схоже полотно [7, с. 54, табл. 4, 4-5]. Аналогічною є ситуація із трактування артефакта як засуву. Не виключено, що це може бути і кресало, подібне до відомого з розкопок булгарського городища у Поволжі (разом із останнім відомі і «часники», які мають численні аналогії у старожитностях козацької доби) [17, с. 139, рис. 12, 14, 18; 12, с. 74, рис. 6, 9].

Сумарно це вказує на можливу належність групи артефактів із дозорного пункту Мангупа не лише до часів турецького панування, як це пропонували автори публікації, але й до кола старожитностей «времен Очакова и покоренья Крыма». Однак для остаточного висновку потрібно здійснити аналіз всіх матеріалів пізнього шару (XVII-XVIII ст.), із залученням даних також і про інші досліджені складові частини Мангупа (грунтове поховання 14 із хрестоподібного храму поряд із дорогою у місто) [6, с. 239-241, рис. 11,7].

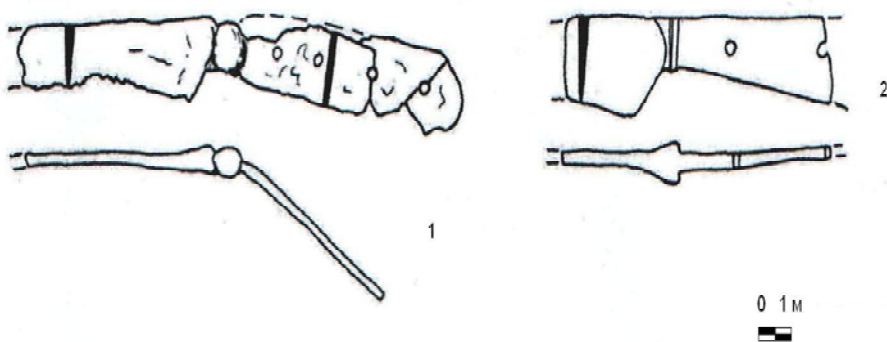
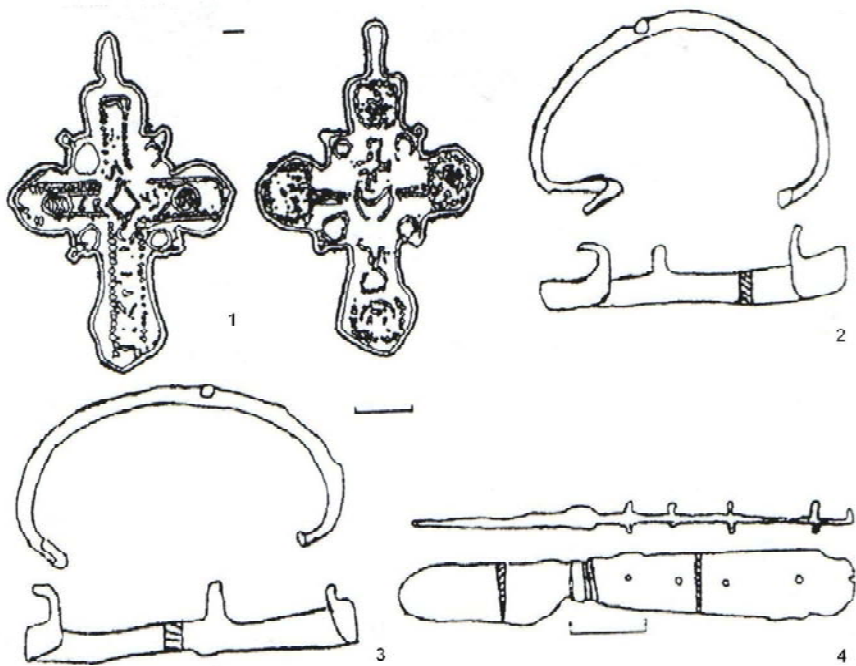

Рис. 2. Курган із досліджень 2014 р. І. Б. Шрамко і С. А. Заднікова.
1-2-залізні ножі.

Дозорний (сторожовий) комплекс на Барвінковій горі.

Знахідки на Барвінковій горі, отримані під час шурфування і збирання матеріалів із викидів з грабіжницьких шурфів (Див. рис. 3), які вже детально аналізувалися [11, с. 103-105, рис. 2] тривалий час не могли принести задовільної відповіді на питання про характер пам'ятки. Зовнішню схожість із городищем надавали мису наявність кар'єру, на місці якого тепер знаходиться середній поворот зигзагоподібної, розташованої на схилі правого корінного берега р. Ворскли, крутої дороги Більськ – Котельва. Внаслідок цього природний схил між береговим плато і мисом Барвінкової гори був частково знищений, також понижений рівень даної ділянки місцевості. Ескарпоподібне оформлення південного схилу, наявність валоподібного викиду (із зовнішньої сторони канави обвалування лісу) на в'їзді також надавали Барвінковій горі подібності до городища, а елементи бутафорії воєнних часів Ковпаківського лісопарку теж усяднювали розуміння ситуації.

Рис. 3. С. Більськ. Барвінкова гора. Знахідки козацької доби.

1- бронзовий хрест, 2, 3 - залізні підкови для чобіт, 4 - залізний ніж.

Після знайомства із описом дослідженого на мисі Тешклі-Бурун Мангупа дозорного комплексу, характеру і обставин знахідок із нього стала можливою й інтерпретація стрілки мису Барвінкової гори як аналогічного за призначенням пункту на шляху від Котельви у бік Більська, Зінькова, Гадяча. На користь цього припущення вказує і поступове зниження ескарпоподібної тераси вздовж південного схилу Барвінкової гори у бік джерела та наявність яру, паралельного терасі (між сучасною дорогою і Барвінковою горою). Долю запропонованого припущення повинні вирішити подальші стаціонарні дослідження заглиблень на майданчику і ескарпоподібної тераси (дороги ?) вздовж південного схилу Барвінкової гори.

*

*

*

Близькі в часі комплекси Єльця, Мангупа і Барвінкової гори з найближчої округи Більського городища уточнюють атрибуцію останньої пам'ятки. Окремі категорії археологічних знахідок (ножі із накладками, що прикріплені заклепками), не виключено, є визначальними в етнокультурному або хронологічному планах. Вони датуються XVII-XVIII ст.; привертає увагу, те, що вони в основному або зламані, або зігнуті. Фрагментованих черешкових ножів теж чимало, але переважно вони поламані, менших розмірів; цілі форми не поодинокі, тоді як поки що жодного цілого ножа із заклепками для ручок для кріплення на них накладок досі немає, та і розміри їх близькі до мисливських ножів наших днів.

На підставі рис подібності і складу знахідок із дозорного комплексу Мангупа припускається інтерпретація Барвінкової гори біля Більського городища як дозорного (сторожового) пункту XVII-XVIII ст. на переправі через Ворсклу. Пропонується розширити виділений дослідниками сторожового комплексу Мангупа склад групи артефактів козацької доби та, відповідно, звузити – золотоординської. Необхідний аналіз всього комплексу писемних джерел і сукупності матеріалів пізньосередньовічних знахідок зі складових Мангупа, а не тільки дозорного комплексу.

---

1. *Векленко В.* Нателные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2010. – 216 с.

2. *Герцен А.Г.* Дозорный и культовый комплекс под оконечностью мыса Тешкли-Бурун (Мангуп) / А.Г. Герцен, С.В. Карлов // Готы и Рим. – К.: ИД "Стилос", 2006. – С. 221-253.

3. *Ковальова І.Ф.* Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І.Ф. Ковальова, В.М. Шалобудов, В.О. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. – 108 с. + 6 фото (вкл.)

4. Курбатов А.В. Коллекция кожаных предметов из Ивангорода (По раскопкам 1980-1986 гг.) / А.В. Курбатов // КСИА. – 1990. – № 205. – С. 71-77.
5. Молодин В.И. Бараба в эпоху позднего средневековья / В.И. Молодин, В.И. Соболев, А.И. Соловьев. – Новосибирск: Наука, 1990. – 176 с.
6. Мыц В.Л. Крестообразный храм Мангупа / В.Л. Мыц // СА. – 1990. – № 1. – С. 224-242.
7. Никитин А.В. Русское кузнечное ремесло XVI-XVII вв. / А.В. Никитин // Археология СССР, САИ. Е1-34. – Москва, 1971. – 84 с.
8. Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії північно-західної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий. – Суми: Джерело, 2011. – 346 с.
9. Петренко В.П. Исследование Ивангорода / В.П.Петренко // КСИА. – 1990. – № 205. – С. 61-71.
10. Приймак В.В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи / В.В. Приймак // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013. – К.- Полтава: ЦП НАН України і УТОПІК; ІА НАН України, ЦОДПА, 2013. – С. 42-50.
11. Приймак В.В. Підсумки вивчення пам'яток козацької доби в окрузі Більського городища / В.В. Приймак // Археологічні дослідження Більського городища – 2013. – К. – Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2014. – С.100-110.
12. Сухобоков О.В. Некоторые итоги археологических исследований в Путивле / О.В. Сухобоков // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – С. 66–80.
13. Сухобоков О.В. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X-XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное / О.В. Сухобоков. – К.: Вид-во ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2012. – 376 с.
14. Терехова Н.Н. Железообработка в древнемонгольских городах / Н.Н. Терехова // СА. – 1985. – № 3. – С.72-80.
15. Тропин Н.А. Сельские поселения XII-XV веков южных территорий Рязанской земли / Н.А. Тропин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2004. – 264 с.
16. Тропин Н.А. К истории средневекового Ельца XVI-XVII вв. (раскопки по ул. Маяковского, д. 5) / Н.А. Тропин // Исторический квартал. Выпуск 2. – Липецк: УКИ ЛО, 2012. – С. 6-23.
17. Федоров-Давыдов Г.А. Болгарское городище-святилище X-XI вв. / Г.А. Федоров-Давыдов // СА. – 1960. – № 4. – С. 122-142.
18. Шрамко І.Б. Результати досліджень кургану скіфського часу в урочищі Марченки / І.Б. Шрамко, С.А. Задніков // Археологічні дослідження Більського городища – 2014. – К.–Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, 2015. – С.56-67.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРСТВА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Гончарство козацької доби довгий час лишалося осторонь дослідницьких задач українських археологів [2; 29]. В радянський час його досліджували етнологи та мистецтвознавці, якими і були здійснені перші спроби його систематизації [28, 35]. Утім, попри археологічні вивчення пізньосередньовічних пам'яток, все ж українська кераміка цього періоду не стала предметом спеціального фахового дослідження. Необхідність вивчення кераміки, для періоду XVI-XVIII ст. полягає в тому, що українське гончарство, поруч із бароковою архітектурою та військовою справою козаків, складало чи не головну етновизначальну рису нашого народу, репрезентуючи частину матеріальної культури всього українського народу та різних верств його суспільства, в тому числі і такої привілейованої як козацтво у визначений історичний період.

Сучасний стан вивчення кераміки козацької доби в Україні, у порівнянні із попереднім радянським періодом, позначається появою значної кількості робіт, в яких головна увага приділяється введенню до наукового обігу, переважно нових археологічних матеріалів. Досить значний відсоток таких публікацій з'являється в матеріалах Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», журналі «Археологія», а також в окремих тематичних збірниках. Наприклад, актуальним питанням дослідження українського гончарства доби козацтва присвячено том наукового щорічника «Українська керамологія» [22]. Втім, не дивлячись на появу таких видань, систематичне вивчення гончарства доби козацтва в Україні просувається вкрай повільно.

Зараз можемо констатувати, що поповнення джерельної бази відбувається, головним чином, в результаті вивчення нашарувань козацької доби в містах, колишніх сотенних та полкових центрах, і приурочене до будівельної діяльності в межах історичної території чи не кожного великого українського міста. Значно менше в сучасних умовах існує експедицій, які ставлять на меті вивчення виключно археологічних пам'яток цього часу, а тим більше кераміки. Втім, не дивлячись на певні складнощі, пов'язані із організацією польових досліджень, все ж в Україні існує група вчених, до кола наукових інтересів яких входить вивчення гончарства козацької доби.

Загальний огляд сучасних публікацій присвячених цій тематиці, дозволяє виокремити декілька умовних напрямків, пов'язаних, насамперед, з презентацією археологічного матеріалу.

Першу групу складають праці, в яких головна увага приділяється публікації глиняних виробів, як археологічного джерела. Це, передусім, стосується керамічних комплексів, здобутих завдяки розкопками за певний польовий сезон або ж матеріалів музейних збірок чи фондкових колекцій.

Другий напрямок представляють праці, в яких більш широко і поглиблено вивчаються глиняні вироби. В першу чергу це стосується застосування типологічних та статистичних методів для вивчення різних категорій глиняних виробів, як українців так і їх сусідів. Цей напрямок досліджень в Україні розвивається здебільшого київськими археологами. Зокрема, питанням пов'язаним із технологією, орнаментациєю посуду та його хронологією присвячені наукові студії Л.І. Виногородської [4], Л.В. Чміль [25; 26; 27], О.В. Оногди [15; 16; 17], І.Б. Тесленко [21]. Якщо, означені дослідники вирішують свої дослідницькі питання на матеріалах кількох пам'яток, то іншими вивчаються традиції виготовлення кераміки у певних гончарних осередках [13]. Окрім цього звертається увага і на вивчення дрібної керамічної пластики, іграшок та люльок [12; 23; 24], а також кахлів [3; 14].

Третій напрямок пов'язаний з вивченням питання технології гончарства, що обмежується в більшості випадків візуальними спостереженнями. Пріоритетними завданнями таких досліджень є визначення технології, складу формувальної маси, інструментарію гончарів тощо [8; 9; 10]. В окремих випадках застосовується спектральні, петрографічні та хімічні аналізи для вивчення гончарних виробів та полив [11]. Використання подібних міждисциплінарних підходів, дозволили І.В. Голубевій виділити характерні ознаки та надати порівняльну характеристику українського та московського посуду з Цареборисівської фортеці на Слобожанщині [5; 6; 7].

Окреслені вище напрямки є досить умовними, оскільки чіткої межі спеціалізації фахівців з вивчення гончарства доби козацтва, на даному етапі розвитку цього напрямку в археології та керамології говорити передчасно. Кожному досліднику, в тій чи іншій мірі, для вирішення наукових задач доводиться залучати широке коло джерел, а також застосовувати матеріали і методи інших дисциплін [18], фольклорні свідчення [19; 20] тощо.

Сучасний стан вивчення гончарства XVI-XVIII ст., будемо вважати проходить стадію становлення, чи то навіть відродження. Головною ознакою цього етапу є стрімке накопичення джерельної бази та її систематизація. Основним результатом досліджень на сьогодні є введення до наукового обігу матеріалів з окремих пам'яток та історичних земель, здійснення хронологічних та

типологічних розробок, з'ясування особливостей технології гончарного виробництва. Втім проблемними моментами розвитку знань про гончарство козацької доби є практична відсутність монографічних робіт, присвячених публікації матеріалів розкопок окремих пам'яток або ж узагальнюючих досліджень з цієї проблематики. Доречно нагадати, що єдиний підручник з археології доби козацтва побачив світ у 1997 році [1]. На його сторінках українське гончарство – одне з виразних свідчень тієї епохи, охарактеризовано вкрай стисло [1, 69-81].

Отже, для подальшого розвитку цього напрямку в археології та керамології є відхід від радянської стадіальної концепції історичного розвитку України. Необхідним є здійснення комплексних досліджень гончарних центрів, часових меж їх існування, вивчення діяльності гончарів на підставі всебічного аналізу технічних прийомів виготовлення і орнаментації посуду, з'ясування місця, ролі та впливів українського гончарства на пограниччі християнського та мусульманського світів ранньомодерної Європи.

---

1. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К.: Вид. Інституту змісту і методів навчання, 1997. – 336 с.

2. *Брайчевський М.Ю.* Перспективи дослідження українських старожитностей XIV-XVIII ст. // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 20-31.

3. *Виногородська Л.І.* Кахлі Середнього Подніпров'я XIV – середини XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – К.: Вид. ІА НАНУ, 1993. – 19 с.

4. *Виногородська Л.І.* До історії керамічного та скляного виробництва на Україні в XVI-XVIII ст. // Археологія. – 1997. – №2. – С.129-141

5. *Голубева І.В., Колода В.В., Куценко А.В.* Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби // Археологія. – Київ: Академперіодика, 2008. – № 1. – С. 20-27.

6. *Голубева І.В.* Про дві культурні традиції козацької доби на Слобожанщині // АЛЛУ – 2009. – №1. – С. 3-12.

7. *Голубева І.В.* Центральна Слобожанщина кінця XVI-XVIII ст. за археологічними джерелами: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2011. – 19 с.

8. *Гуля В.* Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2001. – Вип. 10. – С.83-88.

9. *Гуля В.* Керамічне виробництво XVII-XVIII ст.: штрихи до технології // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2002. – Вип. 11. – С.59-62.

10. *Гуля В.* Керамічне виробництво XVII-XVIII ст.: звязки, еволюція форм, барвники // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С.79-84.

11. *Зажигалов О.* Вивчення пізньосередньовічної поливної кераміки за допомогою новітніх фізико-хімічних методів // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2002. – Вип. 11. – С.62-65.

12. Коваленко О. Глиняні люльки XVII-XVIII ст. (за матеріалами Полтавщини). – Опішне: Українське Народознавство, 2008. – 144 с.
13. Коваленко О.В. Про особливості глиняного посуду XVIII століття Полтавського гончарного осередку Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. д.і.н. О. Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – С. 67-78.
14. Куштан Д. Сюжетні кахлі козацької доби з Черкас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Шлях-Часи козацькі, 2006. – Вип. 15. – С.68-71.
15. Оногда О.В. Керамічні комплекси XIV–XVI століть з розкопок на території Старого Арсеналу // Лаврський альманах. – К., 2008. – Вип. 21. – Спецвипуск 8. Печерська фортеця та Київський арсенал: нові дослідження. – С.24-31.
16. Оногда О.В. Основні типи кераміки Середньої Наддніпрянщини другої половини XV – початку XVI ст. // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 55-63
17. Оногда О.В. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII-XV ст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2012. – 17 с.
18. Попельницька О., Чекановський А. Побут і виробництво київських цехових гончарів XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань Національного музею історії України) // Дослідження археологічних пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Часи козацькі, 1995. – Вип. 4. – С.56-58.
19. Рахно К. Інтер'єльні образи гончаря й козака в українському фольклорі // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. д.і.н. Олеся Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – С. 96-99.
20. Рахно К. Знахар Грицько Пайдун: слідами однієї слов'янської легенди // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 35. – С. 42-48.
21. Тесленко І.Б. Кераміка Таврики XV століття: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2011. – 16 с.
22. Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За редакцією доктора історичних наук Олеся Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – 264 с.
23. Чекановський А. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип. 2. – С.116-119.
24. Чекановський А. Керамічні люльки для куріння тютюну Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький-Чернівці: Золотий литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 162-165.
25. Чміль Л. Орнаменти київської кераміки XVII-XVIII ст. (за матеріалами розкопок на Гончарах-Кожум'яках) // Археологічні дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Часи козацькі, 1993. – Вип. 2. – С.112-116.
26. Чміль Л. Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки / Леся Чміль // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 111-119
27. Чміль Л.В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI-XVIIIст.: автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Київ, 2010. – 18 с.
28. Щерабнь А. Кроки до пізнання кераміки України доби козацтва // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. За рік 2007: Українське гончарство доби козацтва / За ред. д.і.н. Олеся Пошивайла. – Опішне, Українське народознавство, 2011. – Кн. III. – С. 34-39.
29. Юра Р.Ю. Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України / Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 31-40.

КОЗАЦЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ

Археологічні з'їзди, які почали проводитися в Російській імперії з 1869 р. мали за мету якнайкраще вивчити історичну та археологічну спадщину регіонів, у яких вони проводилися. У зв'язку з цим витoki козацької проблематики слід шукати в матеріалах археологічних з'їздів, які проводилися в українських містах: Київ (1874, 1899), Одеса (1884), Харків (1902), Катеринослав (1905) та Чернігів (1908). При цьому слід відзначити, що дана проблематика в цей період лише зароджувалася і не мала підтримки з боку урядових установ.

Першу спробу звернення до козацької тематики знаходимо в матеріалах III Археологічного з'їзду, який відбувся у Києві у серпні 1874 р. Зокрема, в доповіді російського дослідника О.Ф. Міллера «Великорусские былины и малорусские думы»[1] були відзначені спільні витoki цих джерел від південно-руських билин (акцентувалася увага саме на південно-руському, а не на великоруському походженні билин). Автор доповіді проводить паралелі між героями дум та билинними героями (Байда Вишневецький – Ілля Муромець, Олексій Пирятинський – Альоша Попович тощо).

У значно більшій мірі, козацька проблематика знайшла відображення на VI Археологічному з'їзді, який проводився в Одесі у 1884 р. Це пов'язано з початком наукової діяльності відомого в майбутньому дослідника запорізького козацтва – Дмитра Івановича Яворницького. Це співпадає з харківським періодом діяльності вченого (з 1877 до 1885 рр. навчався та працював у Харківському університеті). У цей час Д. Яворницький майже щороку під час канікул або відпусток вирушав у подорожі запорізьким краєм. Він обстежував місця, де колись містилися коші, місця господарської діяльності козаків, битв із ворожими військами, фортеці, лісові урочища, дніпровські пороги, степові могили, церкви і монастирі на величезній території колишнього Запорізького краю. Там учений робив археологічні розкопки й топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи і матеріали, свідчення старожилів, пісні, думи, легенди, перекази про життя і подвиги запорожців. Він невтомно розшукував документи в архівах Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва. За заслуги на

цьому поприщі молодого обдарованого історика у 1883 р. обирають членом Харківського історико-філологічного товариства. Значна частина матеріалів отриманих Д. Яворницьким під час згаданих подорожей лягла в основу його доповідей, зроблених на одеському з'їзді: «Из поездки по запорожским урочищам» та «Археолого-топографическое описание местности Запорожской Сечи» [2, с. LXVII]. Про їх зміст можна лише здогадуватися, бо, на жаль, вони не були надруковані в матеріалах цього з'їзду.

Важливо відзначити, що козацька проблематика з цього часу починає відбиватися не лише в наукових дослідженнях та доповідях, але й в матеріалах виставок, які супроводжували археологічні з'їзди. Так на виставці одеського з'їзду була представлена колекція різноманітних предметів запорізької старовини, зібраних катеринославським поміщиком О.М. Полем на о. Хортиця та в селах розташованих поблизу нього [2, с. LXX-LXXI].

На XI Археологічному з'їзді, який проходив у Києві у 1899 р., єдина доповідь, пов'язана з козацькою проблематикою «К вопросу о числе, порядке и топографии Запорожских Сечей по новым архивным данным» [3], також була зроблена Д. Яворницьким. Вже сама назва говорить про її основний зміст. Потрібно лише відзначити, що окрім архівних матеріалів, при її підготовці, вчений використовував і власні топографічні дослідження. Цікаво, що Д. Яворницький виключав Хортицьку та Томаківську січі з загального числа січей, у зв'язку з тим, що вони не мали такої назви в документах. Вчений також прийшов до висновку, що після зруйнування Чортотлицької Січі російськими військами у 1709 р., запорожці близько року прожили «на урочищах Глухих», які, на його думку, розташовувалися в гирлах Глухих, що знаходяться вище Олешек і Кардашина. Доповідь закінчувалася топографічним оглядом Нової (Підпільненської) Січі (1734-1775 рр.), зробленого на основі знайденого ним детального опису січі 1766 р., створеного запорозьким військовим писарем Іваном Чугуєвцем.

Харківський дослідник Д.І. Багалій відзначив важливість даної доповіді Д. Яворницького для науки, але звернув увагу на недостатність точних спростувань доповідачем даних Л.В. Падалки [3, с. 96].

Д. Яворницький готувався і до участі у роботі XII Археологічного з'їзду, який відбувся у 1902 р. у Харкові. З цією метою влітку 1901 р. він здійснив наукову екскурсію «по местам

бувших владений запорожских казаков». Головну увагу вчений приділив вивченню дніпровських порогів, берегових печер, запорізьких січей та приватних колекцій козацьких старожитностей [4]. Але, з невідомих нам причин, Д. Яворницький участь у роботі самого з'їзду не приймав. Можна зробити припущення, що це сталося через давні образи вченого на харківських чиновників, які перешкоджали йому працювати в галузі українознавства.

У період підготовки до XII Археологічного з'їзду у розпорядження Харківського Попереднього комітету надійшло ряд картин, пов'язаних з козацькою тематикою. Особливе місце серед них займали образи козака, які лягли в основу окремого дослідження П.В. Іванова [5]. Ряд цих картин були представлені на виставці харківського з'їзду [6, с. 22, рис. 152-153]. Крім образу звичайного козака, на виставці була представлена ціла галерея українських гетьманів [6, с. 21-22, рис. 126-127, 133-136, 138-140, 144-145 та ін.]. На особливу увагу заслуговувала досить потужна колекція запорозької зброї: шаблі, мечі, карабіни, пістолі, кинджали, порохівниці, кольчуги, мушкети, алебарди, бердиші, списи тощо. Більшість із них надійшла на виставку з приватних колекцій Гнененка, Дзяковича, Синельникова та ін. [6, с. 23, рис. 157].

До козацької тематики на XII Археологічному з'їзді можна віднести дослідження творчості кобзарів та лірників. Дві роботи за цим напрямком було опубліковано в «Трудах Харьковского предварительного комитета»: стаття Є. Кріста «Кобзари и лирники Харьковской губернии» [7] та стаття О.В. Ветухова «Материалы Комитета о кобзарях и лирниках» [8].

Цікавою знахідкою організаторів XII Археологічного з'їзду став звітний концерт кобзарів та лірників на одному із засідань етнографічної секції. Виступу народних митців передували доповіді М.Ф. Сумцова «О покровительстве кобзарям и лирникам» [9] та Г.М. Хоткевича «Несколько слов о бандуристах и лирниках» [10]. Висвітлення цього концерту відбувалося і у засобах масової інформації, зокрема у газеті «Харьковские губернские ведомости» у статті К. Бич-Лубенского «Музыкальный вечер XII Археологического съезда» [11].

Найбільш широко козацька тематика була представлена на XIII Археологічному з'їзді у Катеринославі, який відбувся у 1905 р. З двома доповідями на засіданнях з'їзду виступив Д. Яворницький. Перша була присвячена аналізу

картографічного матеріалу, який мав відношення до України та Запоріжжя. Доповідь розпочиналася з огляду найбільш давніх карт України створених у XVII ст. Бопланом. Ці карти були розділені Д. Яворницьким на дві категорії: 1) загальні карти України та 2) карти спеціальні, що зображували окремі регіони України. Особлива увага приділялася аналізу карт другої категорії, які були майже невідомими дослідникам, що займалися вивченням українських старожитностей. Відносно карти Боплана Запоріжжя, Д. Яворницький відзначив її неповноту і неточність. Пояснення цьому він знайшов у праці самого Боплана, який писав про те що він «...не доходил до острова Хортицы, и потому сообщает только то, что почерпнул из рассказов других, и не считает возможным выдавать все это за чистую монету» [12, с. 51-53].

Перша карта XVIII ст., яка була проаналізована в доповіді Д. Яворницького створена інженер-полковником Даніелем де Боксетом. Щодо цієї карти, дослідник відзначив, що вона досить повно відображала населені пункти Слобідського краю та Новосербії, але в ній «мало обращено внимания на край, занятый собственно запорожским войском» [12, с. 53-54]. Більше інформації щодо Запоріжжя можна було отримати з карти другої половини XVIII ст. італійського картографа Річчі Заноні, але і вона була обмеженою та неповною [12, с. 54-56].

Крім того, доповідь Д. Яворницького містила детальний огляд планів окремих січей та територій, де проживали запорізькі козаки (як опублікованих раніше так і знайдених дослідником в архівах). Розглянутий у доповіді матеріал, на думку дослідника, мав важливе значення для кожного «кто берет на себя задачу изучить край бывшего Запорожья, понять движение происходивших в нем исторических событий, ясно и точно представить их и избежать в большей или меньшей степени невольных ошибок и погрешностей» [12, с. 56-60].

Друга доповідь Д. Яворницького була присвячена дослідженню запорізьких старожитностей і базувалася переважно на дослідженні матеріальних джерел, і в першу чергу археологічних. В першу чергу вчений зупинився на вивченні та дослідженні церковних старожитностей (старовинних Євангелій, ікон та церковного начиння) та козацьких святині Запоріжжя, серед яких були Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, заснований у другій половині XVI ст., церква на Микитинському розі, церква

архистратига Михаїла та ін. [13, с. 61-65]. Ученим була описана велика кількість предметів церковного вжитку, які представляли інтерес для вивчення історичного минулого регіону.

Об'єктом дослідження Д. Яворницького стали і археологічні джерела, серед яких перш за все необхідно виділити знахідки зброї, залишки куренів, будинків, земляних укріплень тощо. Особливо багато таких матеріалів вченим було досліджено на місцях колишніх Чортомлицької та Підпільненської січей. Серед пам'ятників, досліджених Д. Яворницьким, слід відзначити і кам'яні хрести з надписами над могилами запорожців, серед яких особливий інтерес вченого викликав кам'яний пам'ятник над прахом видатного кошового отамана Івана Дмитровича Сірка [13, с. 65]. Крім того, автором доповіді було зроблено огляд окремих знахідок, а також речей і картин, які мають відношення до козацьких старожитностей, виявлених ним у приватних колекціях і у старих поміщицьких маєтках [13, с. 66-70].

Під час підготовки до катеринославського з'їзду Д. Яворницький брав активну участь у влаштуванні експозиції та колекції музею імені О.М. Поля, які поповнювалися, в першу чергу, надходженнями з його власних розкопок. Діяльність Д. Яворницького по організації з'їзду та виставок одержали високу оцінку, і в 1906 р. його було обрано дійсним членом Московського Археологічного Товариства [14].

Таким чином, можна відзначити, що козацька тематика була не досить популярною на археологічних з'їздах. Вона звучала лише на з'їздах, що відбувалися в українських містах. Така ситуація, на наш погляд склалася з ряду причин: по-перше свою роль відіграло негативне ставлення офіційної влади до козацького питання, а по-друге, така ситуація склалася через несформованість козацького напрямку в археологічній науці того часу, коли більшість дослідників сприймали козацьку добу як сучасний період історії. Започаткування вивчення та дослідження козацьких старожитностей на археологічних з'їздах пов'язане з ім'ям Д. Яворницького, який одним із першим серед дослідників почав широко залучати та аналізувати поряд з письмовими джерелами ряд інших джерел: пам'ятки матеріальної культури й побуту, дані топоніміки, гідрографії, історичної географії

тощо. Усі ці свідчення у сукупності вчений використовував для розкриття багатогранної та всебічної історії українського козацтва.

-
1. *Миллер О.Ф.* Великорусские былины и малорусские думы // Труды III АС в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – К., 1878. – Т. 2. – С. 285-306.
  2. Труды VI АС в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. 1.
  3. Труды XI АС в Киеве 1899. – М., 1902. – Т. 2.
  4. Южный край. – 1901. – 13 июня.
  5. *Иванов П.В.* Казак на картинах живописцев первой половины XIX в. // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 2. – С. 439-443.
  6. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове. – М., 1903.
  7. *Крист Е.* Кобзари и лирики Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Харьков, 1902. – Т. 2. – С. 121-133.
  8. *Ветухов А.В.* Материалы Комитета о кобзарях и лириках // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС. – Х., 1902. – Т. 1. – С. 384-387.
  9. *Сумцов Н.* О покровительстве кобзарям и лирикам // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 402-405.
  10. *Хоткевич И.М.* Несколько слов о бандуристах и лириках // Труды XII АС в Харькове 1902 г. – М., 1905. – Т. 3. – С. 310-311.
  11. *Бич-Лубенский К.* Музыкальный вечер XII Археологического съезда / Харьковские губернские ведомости. – 1902. – 21 августа.
  12. *Эварницкий Д.И.* Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII АС в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 51-60.
  13. *Эварницкий Д.И.* Запорожская старина // Труды XIII АС в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 61-70.
  14. *Яременко І.І.* Д.І. Яворницький: археологічні дослідження 1903-1907 рр. // Гуманітарний журнал. – 2002. – № 2. – С. 53-57.

СЕЛІТРОВАРНІ МАЙДАНИ ОРЖИЧЧИНИ

У 2014-2015 рр. на території Оржицького району на Полтавщині було проведено ряд інвентаризаційних досліджень, окрім того проводилися розвідкові обстеження в руслі виконання програми «Зводу пам'яток історії та культури України. Полтавська область». У результаті цих робіт було обстежено та картографовано 10 майданних комплексів.

Наведемо результати польових обстежень найбільш цікавих селітроварних об'єктів району із зазначених розвідок.

1. Великоселецьке, с. Майдан 1 «Залізна баба».

Перший, і доволі інформативний опис, цієї пам'ятки подав В.Г. Ляскоронський [9, с. 425-426]. На думку останнього, вуса майдану були рештками слов'янського городища. У 1945 р. його обстежував Ф.Б. Копилов. Останній справедливо заперечив В.Г. Ляскоронському про те, що рештки валів, сприйняті дослідником за сліди слов'янського городища, є нічим іншим, як «валками майдану», а інші земляні споруди на Лисій горі слушно відніс до обвалування цвинтарів [5, арк. 21-22].

До 1960-х рр., можливо за результатами польових обстежень, відноситься перша спроба складення паспорту пам'ятника археології – «Жертовника «Залізна Баба», що належить науковому співробітнику Лубенського краєзнавчого музею І.І. Горенку [4]. Можливо й перше взяття на облік цього об'єкту як пам'ятки археології місцевого значення відбулося за рішенням Полтавського облвиконкому № 529 від 10 грудня 1970 р. У 1974-1975 рр. його обстежували співробітники Полтавського краєзнавчого музею (зокрема, Г.О. Сидоренко, В.О. Пайдем), з метою укладання облікової документації на об'єкт [3]. «Жертовник «Залізна Баба» включений постановою Полтавської облради № 287 від 23.04.1982 р. (охоронний номер 1.1.997-2.16.17) до складу пам'яток археології Полтавської області місцевого значення.

Обстежувався він О.М. Ткаченком у 1989 р., В.М. Верещакою 2006 р., Р.С. Луговим, В.В. Касьяном та О.В. Коваленко у 2012 р. [13, арк. 14; 2, арк. 7; 6, арк. 5].

За результатами останніх досліджень 2014 р. було з'ясовано, що зазначений об'єкт належить до класичних майданів у складі кільцевого останця та пари вусів. Кільцевий останець кургану в південній частині значною мірою зруйнувався через осипання корінної тераси, унаслідок функціонування тут цегельного заводу та грейдування новітнього шляху. Його максимальні розміри – 75 м

(по збереженій вісі північний захід – південний схід) х 35 (у протилежному напрямку, по вісі з ділянкою руйнування). Максимальна висота простежується в південно-східній частині останця і становить до 3,0 м від рівня навколишньої поверхні. Слідів розриву (входу) з боку вусів майже немає.

По центру западини, що розміщена значно нижче сучасного рівня денної поверхні (до -1,00 м), зберігся пагорб, відносною висотою 1,2 м від максимального заглиблення западини, з діаметром до 20 м (частина теж осипалася). В обриві урвища помітно, що масив останця знаходиться на суглинковій основі. І В.Г. Ляскоронський, і Ф.Б. Копилов відзначали, що в цьому останці місцевими мешканцями під час копання знаходилися рештки перепаленої і утрамбованої глини, цеглу, залізну кирку з вузькою шийкою та ін. [9, с. 425; 5, арк. 22]. Окрім того, перший відзначав, що саме цей пагорб і називався «Залізна Баба» (від нього і пішла назва усього майдану), через те що в його масиві було знайдено кам'яну фігуру з явними ознаками людської голови – очима, носом, ротом і т.д. Її подальша доля невідома [9, с. 425].

У північно-східній ділянці кільцевого останця є западина (бліндаж?) від якої на південний схід уздовж урвища схилу річки тягнеться рівчак. Його походження наразі незрозуміле. Можливо, він часів Другої Світової війни, принаймні, на фото 1975 р. з облікової документації він мав ще свіжі осипи-оголення.

На південно-східному краї кільцевого останця простежується невеликий рівчак, позначений і описаний ще В.Г. Ляскоронським [9, с. 425], з відносною глибиною до -0,80 м, що повністю перетинає неширокий перешийок. Його походження поки що незрозуміле.

На північний захід від кільцевого останця, углиб плато берега розташована пара вусів. Правий вус зберігся повністю, має максимальну висоту 2,80 м у північній частині, в південній по центру вуса є заглибина, що тягнеться приблизно на половину відстані усього вуса; певно, останній є двоскладовим за формою та будовою. Протяжність вуса 60 м, максимальна ширина 17 м.

Лівий вус, розміщений на краю урвища, частково з південного заходу осипався. Максимальна висота 2,20 м у центральній частині, протяжність – 87 м, максимальна сучасна збережена ширина – до 13 м.

Таке його прямолінійне і несиметричне відносно правого вуса розміщення нехарактерне, але доволі зрозуміле, якщо врахувати, що він розміщувався безпосередньо край схилу урвища/яру, що пізніше був додатково прорізаний. На планах В.Г. Ляскоронського та Ф.Б. Копилова цей вус на своєму закінченні має невеликий заворот [9, с. 426; 6], який на разі відмітити не вдалося.

Дещо на північний захід від кінця вуса зберігся охоронний знак старого зразка. Між вусами, посередині майданної площадки, простежена заглибина.

Уся зазначена територія в межах та навколо майдану ще з кін. XIX ст. була зайнята кладовищем, окремі сліди ґрунтових поховань нового часу в оголеннях стінок урвища відзначав і Ф.Б. Копилов [9, с. 426; 5, арк. 22-23], яскраво помітні вони й зараз, особливо в південно-східній ділянці, в оголеннях урвища і в осипах у підніжжя обриву.

На північ і північний схід майдан оточений схилом корінного берега, що додатково захищений ділянкою Посульського Змйового валу, який свого часу В.Г. Ляскоронський і вважав частиною укріплення слов'янського городища [9, с. 425].

З пам'яткою пов'язаний безкінечний перелік легенд, переказів та теорій про його функції в якості капища, городища, місця закопування скарбів (золотого коня тощо), численні знахідки різних речей і т.д.

Неподалік майдану «Залізна баба», трохи глибше в плато корінного берега, у межах села, розміщуються ще 3 насипи майданів, що оглядалися лише побіжно. Вони безвусі, один з них розміщений під похованнями цвинтаря, інший – біля давнього шляху, має власну назву «Сторожовий».

2. Лукім'я, с. Група майданів II «Могила Сотницької та Бурти». Комплекс розташований на кладовищі в південно-західній частині села Лукім'я, в ур. Млинарка.

За даними анкетування ЦСК 1873 р., під № 6 при м. Лукім'я згадується «Городиська могила, що була розкопана» [майдан]. Ще одна, Буртова, описується наступною; сама її назва вказує на селітроварне її походження [12, с. 87, 88]. Відсутність інших майданів з вусами («буртами»), розміщення комплексу в межах містечка, неподалік «городища», вказують на можливість пов'язати ці два майдани групи з Городиською та Буртовою Могилами.

Рештки «селітряних майданів та буртів» біля Лукімського городища в межах містечка зафіксував, описав та розмістив на плані В.Г. Ляскоронський, що проводив тут розвідки у 1892 р. [8, с. 431-433; 9, с. 443]. Майдан № 1 «на захід від «Городка» оглядався Ф.Б. Копиловим у 1945 р. [5, арк. 20, ілюстр.].

Комплекс у складі двох майданів та кургану; усі вони задерновані, значною мірою вкриті похованнями кладовища. Майдан 1 має класичну вусату форму, в складі кільцевого останця та пари вусів. Перший правильної округлої форми діаметром 41-44

м, максимальною висотою 2,3 м зі східного боку. Глибина вибірки котловану на 0,30 м глибше сучасної денної поверхні. Із заходу – розрив-прохід, від якого на захід та південний захід відходить майже паралельна пара вусів. Останні висотою 1,7-2,5 м (північний вище) мають по гребню ледь помітну заглибину. Максимальні розміри майдану 44 (діаметр кільцевого останця) x 77 (зі сходу на захід) м.

Майдан 2 має нетипову форму. Кільцевий останець насипу, максимальною висотою 1,7 м в південній частині, має центральну заглибину до 0,70 м від рівня сучасної денної поверхні. Форма правильна, округла, діаметром 31 м. Зі сходу останець підрізаний обвалуванням кладовища, вихід простежується з північно-західної сторони. Від нього відходить лише один «південний» вус, що має велику протяжність та серпоподібну форму, максимальною висотою 1,5 м. Верхівка вусу вирівняна, можливо, саме його сліди (чи іншого незбереженого вусу) пролягають дещо північніше. Максимальні розміри майдану 31 (діаметр останця) x 72 (з північного заходу на південний схід) м.

Кладовище, що повністю вкриває територію комплексу, займає доволі велику площу й за межами археологічних об'єктів, особливо на захід, де вбачається його більш давня частина, тоді як у східній зоні кладовища зосереджені найбільш пізні поховання. Його (перш за все західну частину кладовища) можна пов'язати з функціонуванням Різдяно-Богородицької церкви в м. Лукім'я. Остання була збудована в 1780 р. на кошти поміщика І.І. Мальчевського. За ревізією 1827 р. вже згадується як кладовищенська. На поч. XX ст. церква не існувала, згоріла [14, с. 183; 15]. Кладовище продовжувало існувати й після знищення церкви і на комплексі майданів та курганові з'явилося не пізніше 1940-х рр., що було чітко зафіксовано Ф.Б. Копиловим, але й не раніше поч. XX ст., за свідченнями картографічних джерел [напр.: 10].

На рубежі XVIII-XIX ст. у м. Лукім'я був селітряний завод майора Кирілкової, що варив на один казан до 400 пудів селітри на рік «пока земля к сему способна будет» [17, с. 80]. Зважаючи на сировинну орієнтацію селітроварного промислу зазначеного періоду [25, с. 206-207], можна припустити, що саме в цей час і була знищена більшість оборонних споруд козацького Лукім'я (тим паче, що в 1770-1780-х рр. його ще не було, а на сер. XIX ст. він вже не діяв, хоч і виділявся на місцевості).

Територію розміщення селітряного заводу можна локалізувати саме біля місця сучасного розташування групи майданів II. На це вказує той факт, що місцеві мешканці, показуючи рештки селітряних

заводів/заводу в селі, показали В.Г. Ляскоронському, як здається, саме ці майдани та їх околицю, один з яких він і зобразив на своєму плані. Окрім того, у своїх описах він користується як терміном «селітряний майдан», так і поняттям «селітряні насипи (бурти)» [8, с. 433], що зближує це місце саме із розташуванням тут же заводу. Окрім того, на військово-топографічній мапі сер. XIX ст. на цьому ж місці є умовне позначення заводу без вказівки його промислового характеру; певно на час рекогносцировки він уже не діяв, проявляючись на поверхні лише своїми рештками-насипами (буртами) [20].

3. Лукім'я, с. Група майданів І. Розташована на сучасній північній окраїні с. Лукім'я, безпосередньо на краю плато корінної тераси правого берега р. Сула.

Рештки давньоруського могильника, а також майданів на північ від Лукімського городища, описав В.Г. Ляскоронський за результатами своєї «археологічної екскурсії» у 1892 р. [8, с. 431, 432, 433; 9, с. 443]. Ці ж майдани, певно, згадував і Л.В. Падалка як про «кілька роблених могил з котловинами трохи північніше Лукім'я» [18, с. 141, 143, 146]. Обстежувалися вони В.М. Верещакою в 2006 р., Р.С. Луговим, В.В. Касьяном та О.В. Коваленко [2, арк. 8; 6, арк. 10].

Комплекс у складі двох задернованих та заліснених майданів, що розміщені безпосередньо край ескарпованого урвища схилу корінної тераси, і східними полами вписані до системи фортифікаційних споруд Змійового валу. Насип № 1 простої безвусової форми і має лише кільцевий останець з максимальною висотою 4,80 м на місці розміщення геодезичного знаку в південній частині останця, в північній ця висота зменшується до 4,20 м. Форма правильно округла, діаметром 42 м. Глибина внутрішньої западини незначна, на рівні 2,60 м вище сучасної денної поверхні. Західна пола зайнята огорожею розміщених поруч садиб. З півдня помітні сліди незначного забору ґрунту. Вихід простежується на захід, доволі слабо виражений (як і котлован), з півночі – прокопана траншея.

Майдан 2 такої ж форми та структури, має вихід на південь, неглибоку западину (нижче на 1 м від максимальної висоти). Власне сама висота кільцевого останцю коливається в межах 3,20-3,00 м. Західна пола підорюється, через що форма насипу підовальна, дещо витягнута з півночі на південь, розмірами 34х27 м.

4. Чутівка, с. Майдан 1 «Курган Батарей». Розташований за 2,55 км на північ – північний схід від північно-східної сучасної околиці (азимут 18є) с. Чутівка, на плато корінної тераси правого берега р. Сула.

Майдан був об'єктом топографічних зйомок сер. XIX – др. пол. XX ст., в результаті чого зафіксовано його власну назву «Могила (Курган) Батарея» [10-11; 23] (загалом назва «батарея» є надзвичайно поширеною у Правобережному Посуллі, зокрема на сер. XIX ст., і широко використовувалася для позначення майданних комплексів).

Згодом, саме він згадується у матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. як «Могила Бурти» – один з двох подібних майданних комплексів на захід від хх. Слиньків та Нестеренкових, що були обнесені валом з проходами на схід [12, с. 30-31]. Обстежувався 1898 р. В.Г. Ляскоронським, Ф.Б. Копиловим 1945 р., О.М. Ткаченком 1989 р., Р.С. Луговим, В.В. Касьяном і О.В. Коваленко 2012 р. [9, с. 426; 5, арк. 25; 13, арк. 10; 6, арк. 17].

Майдан класичної структури у складі кільцевого останця та пари вусів. Кільцевий останець кургану задернований, підорюються лише його поли. Має малохарактерну форму: у центральній частині котловану заглибини височіє гострої форми підвищення, що своєрідним «язиком» відходить від західної частини останця до центру. Підвищення навіть вище за залишки самого кільцевого останця. Максимальна його висота – 4,0-4,2 м, діаметр – 10 м, котлован завглибшки – 1,7-2,0 м та діаметром 17 м. Загальний діаметр останця – не менше 45 м.

На схід від розлого у формі літери «П» останця відходить пара розораних та яскраво виражених суглинковим забарвленням вусів, протяжністю бл. 60 (зі сходу на захід) x 100 м. Східні краї вусів зайняті лісосоугою і підрізані прокладанням асфальтованого шосе. Висота вусів – 1,2-2,0 м.

5. Чевельча, с. Майдан 2. Розташований за 1,90 км на схід від східної околиці центральної частини с. Чевельча, на плато корінної тераси правого берега річки Чевельча – правобічного допливу р. Оржиця.

Курган був об'єктом топографічних зйомок сер. – др. пол. XX ст. Обстежувався О.М. Ткаченком 1989 р., Р.С. Луговим, В.В. Касьяном і О.В. Коваленко 2012 р. [13, арк. 4; 6, арк. 18].

Майдан досить сильно розораний та заораний, судячи із сучасних розмірів у порівнянні із зафіксованими на сер. XX ст. Має класичну форму та будову, у складі майже непомітного кільцевого останцю кургану, що виражений лише улоговиною вибірки, що на разі має глибину до 1,0 м нижче сучасної денної поверхні. Краї схилу котловану від заорювання оголили материкові суглинкові стінки. Його діаметр (з півночі на південь) 53 м. На захід та північний захід від нього відходить пара доволі високих та

сильно виражених суглинковим заповненням вусів, висотами 2,0-1,8 м. Між ними, ближче до їх стику, зібрана невелика добірка кераміки козацької доби, певно, синхронна існуванню тут селітряного виробництва. Максимальні розміри насипу на ділянці вусів 103 (по осі схід-захід) x 87 (північ-південь) м.

6. Заріг, с. Майдан 2. Розташований за 1,74-1,83 км на захід від західного виселку південної частини с. Заріг, на плато корінної тераси правого берега р. Оржиця. Був об'єктом топографічних зйомок сер. – др. пол. XX ст.

Майдан має типову класичну форму: доволі великий кільцевий останець кургану максимальною висотою 4,3 м, із заглибиною по центру приблизно на рівні сучасної денної поверхні; з південного сходу має вихід-розрив. Від нього на північний схід та південний схід відходить розлога пара вусів. Північний вус заораний, має суглинкове забарвлення, висота до 0,40 м. Південний задернований і добре зберігся: він має двоскладову форму, максимальною висотою гребнів підвищення 1,6-1,9 м із виїмкою по центру, що майже доходить до рівня денної поверхні. Певно, й північний вус мав таку ж планіграфію до свого руйнування. Загальні максимальні розміри майдану: 40 (діаметр кільцевого останця) x 96 (з півночі на південь від країв вус) x 97 (протяжність зі сходу на захід) м.

З півдня до майдану прилягає порита ділянка скотомогильника; рештки ям від діяльності цього «об'єкта сільського господарства» місцями помітні й на кільцевому останці майдану.

7. Заріг, с. Група майданів I «Бутової Могили». Розташована за 1,65 км на захід-південний захід (азимут 252°) від південно-західної сучасної окраїни південної частини с. Заріг, обабіч (на північ) від автошляху Оржиця-Чайківщина, на плато корінної тераси правого берега р. Оржиця.

Комплекс був об'єктом топографічних зйомок сер. XIX – др. пол. XX ст., результатом чого стала фіксація цього об'єкта, складання плану та відображення власної назви комплексу [19; 10; 23 та ін.]. Обстежений у 1988 р. І.М. Гавриленком, у 2012 р. Р.С. Луговим, В.В. Касьяном та О.В. Коваленко [26, арк. 11-12; 6, арк. 9].

Комплекс складається з двох майданів. Перший із них, «західний», має кільцевий останець діаметром 40 м, максимальною висотою 1,80 м, заглибину по центру на рівні 1,00 м від сучасної денної поверхні, виражений прохід на захід. Від останнього на північний схід та південний схід розлого розташовані пара вусів. Вони мають чітку односкладову структуру, підтрикутну в перетині форму з доволі гострою верхівкою. Висота вусів досягає 2,4-3,2 м. Максимальні розміри майдану 78 (зі сходу на захід) x 107 (з півночі на південь, від країв вус) м.

«Східний» майдан також дещо відрізняється від класичної моделі: звичної форми кільцевий останець діаметром 41 м має максимальну висоту по гребню 3,0 м, заглибину по центру на рівні 1,50 м від сучасної денної поверхні й виражений прохід на північ. Зі сходу від проходу розміщується одиночний подвійний вус, максимальною висотою 2,3 м. По центру розміщується розмежувальний рівчак-заглибина з незначною висотою (0,20-0,40 м), що з північного краю зливається з гребнями підвищень в єдиний валок. Західного вусу немає, не помітно навіть його слідів. Максимальні розміри майдану 41 (зі сходу на захід, фактично – діаметр кільцевого останця) x 99 (з півночі на південь) м.

Загалом, окрім вище зазначених на території Оржиччини було відомо ще 23 майдани за результатами розвідок попередніх років інших дослідників. На жаль, плано-картографічного матеріалу по ним немає, не завжди багаті і їх описи.

Тому для розширення джерельної бази вивчення курганных селітроварницьких об'єктів козацької доби в межах регіону були залучені методи віртуальних археологічних розвідок (далі – ВАР)*. Наслідком проведених досліджень стало значне розширення кількості майданних комплексів на території району до 83 об'єктів. Тобто, застосування методів ВАР збільшило джерельну базу цих об'єктів майже втричі. А це, відповідно, дає набагато ширший спектр можливостей для аналітичних висновків по даному напрямку.

Таким чином, співставивши кількість відомих курганів, на разі маємо, що кожен п'ятий насип на території району – майдан. Відразу ж обумовимо, що методами ВАР не досліджувалися прості кургани, відповідно їх реальна кількість теж потенційно може бути значно більшою. Але все одно, за кількістю та густотою поширення на сьогоднішній день Оржиччина є територією з найбільшою концентрацією таких об'єктів серед досліджуваних таким чином районів.

Тим паче, що й не усі кургани з котлованами вибірок ґрунту обліковувалися дослідниками як майдани. В окремих випадках, при відсутності вусів, вони описувалися як кургани зі слідами грабіжництва чи аматорських розкопок XIX ст. Зазначимо, що дані про такі розкопки на теренах краю відомі [напр.: 21, с. 231; 22, с. 124], але вони настільки поодинокі, що здається все ж доцільним віднесення таких об'єктів (з котлованами) до категорії безвусих

---

* Розширене дослідження про «віртуальні археологічні розвідки» буде вміщене в черговому випуску щорічника «Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015».

майданів. Та й представницька частина майданів, виявлених методами віртуальних археологічних розвідок, на разі поки що обліковується як кургани.

Таким, наприклад, є курган 1 «з глибокою вибіркою» біля с. Колодна. За наявними даними цей насип був ототожнений з відомою Сторожовою Могилою біля с. Лукім'я. Остання була північною межею лукімського Роздолу [14, с. 180], згадується серед розкопаних могил за даними анкетування ЦСК 1873 р. [12, с. 77, 78] та фігурує серед «кількох роблених(!) могил з котловинами трохи північніше Лукім'я» у зведеннях Л.В. Падалки [18, с. 141, 143, 146].

Отже, маючи доволі представницьку добірку майданів, обстежених і картографованих польовими роботами та виявленими методами ВАР, можемо зробити певні висновки відносно розвитку селітроваріння на теренах регіону.

1) Абсолютна більшість подібних комплексів – це поодинокі майдани. В межах регіону відомі лише 8 майданних груп, 7 з них мають у своєму складі по 2 однотипні об'єкти. Лише один з комплексів у складі 4-х насипів (угруповання біля майдану «Залізна Баба» в с. Великоселецьке). Тож можемо говорити про поодинокий характер розміщення майданів регіону.

2) Також варто відзначити низьку питому вагу на території району безвусих майданів. Таких на разі відомо 15, тобто всього 18%. Ще цікавішим є їхнє абсолютне тяжіння до давніх населених пунктів, виникнення яких відноситься вже до періоду найбільшого розвитку селітроваріння – перш. пол. XVII ст., та безпосереднє сусідство (у складі групи чи неподалік) з аналогічними, але «вусатими», майданами. Такими є, наприклад, об'єкти групи I та майдан 2 «Гостра Могила» біля і в с. Великоселецьке, група I біля с. Лукім'я, майдан 1 в с. Онішки, майдан 2 біля с. Плехів.

3) Окрім того, переважна кількість безвусих насипів, у т.ч. на більш значній відстані від населених пунктів, мають доволі незначні котловани вибірки ґрунту. Тож, здається, витрати на транспортування такого об'єму ґрунту до місця вилучення було економічно вигіднішим, ніж влаштування майдану безпосередньо біля кургану.

4) Картографування майданних комплексів регіону показало їх тяжіння до лінії країв корінних терас місцевих річок – правого берега р. Сліпорід та обох берегів р. Оржиця, особливо її лівого берега. На водорозділах майданів помітно менше. Співвіднесення їх розміщення з місцем розташування курганних старожитностей показує ту ж закономірність і засвідчує більш-менш рівномірне розміщення майданних комплексів щодо курганів.

5) Картографування майданних комплексів у межах регіону також може бути використаним у рамках вивчення місця розташування поховальних старожитностей скіфського часу [27, с. 49-51].

6) Цікавим може бути й результат вивчення розміщення напрямків спрямування вусів майданів. Особливо це виглядає доречним на місцевості, де спостерігається масове розташування подібних об'єктів на невеликій площі. Так, відмічається цілком очевидна закономірність спрямування вусів майданів до найближчої водної артерії. Особливо чітко це спостерігається на ділянці уздовж лівого берега р. Оржиця, де серед майже 30 майданів лише 1! (Загребелля М1) має вуса, звернені у зворотному боці.

Подібна ж закономірність простежується і на правобережжі р. Сліпорід, щоправда тут розмаїття напрямків розміщення вусів дещо розмаїте. Та загалом можемо стверджувати, що одним з чинників розміщення напрямків вусів, а отже – місця влаштування селітроварного майданчика, було орієнтування на водний ресурс.

7) Нечисленними також на теренах краю є майдани нетипової форми. Подвійною парою вус з несиметричним розміщенням вирізняється майдан 1 біля с. Теремецьке, спрямленим є один з вусів «Залізної Баби» (щоправда, як здається, такий формі є логічне пояснення, що й наведено в описі вище). Ще три майдани мають один вус замість пари, причому у двох випадках (майдан 1в біля с. Тимки та 2 групи I Бутової Могили с. Заріг) «одновусість» також має логічне пояснення відсутністю місця влаштування для іншого вуса (див. далі). Ще в одному випадку (майдан 2 групи II с. Лукім'я) місце для облаштування другого вуса було, але також цей селітроварний об'єкт входив до складу невеликої групи.

Ще один з майданів (Чутівка, майдан 1 «Батарея») мав виступ-останець всередині кільцевого останця. Подібні зразки серед майданів нам майже невідомі, пояснення їх появи поки що незрозуміле.

Отже, можна зазначити, що майдани класичної двовусової форми є абсолютно переважаючою категорією форм подібних об'єктів у регіоні. Інші конструкції цих споруд є нетиповими і часто мають логічне пояснення такої своїй формі.

8) Окремо слід зупинитися на комплексі «Бутова Могила» (група майданів I біля с. Заріг), описаному вище. Згодом, майдан 1 належить до більш ранніх і був збудований за класичною схемою з парою вусів. Тоді, як влаштування майдану 2 на цьому ж місці унеможливило створення вусу із західного боку (де вже знаходився правий вус майдану 1). Таким чином, облаштування майданної площадки обмежалося влаштуванням лише одного такого технологічного об'єкту.

По-перше, відразу ж хотілося обумовити один момент: є припущення, що розміщення у безпосередній близькості один до одного двох майданів з вусами може свідчити про різночасове їх функціонування в якості селітроварних об'єктів. Адже видається нелогічним облаштування ще однієї майданної площадки для вилучення ґрунту за кілька десятків метрів від вже облаштованої та функціонуючої. Саме тому такі комплекси розглядаються нами у рамках зазначеної робочої гіпотези як різночасові.

Крім того, про більш пізній час функціонування майдану 2 «Бутової Могили» свідчить і її «одновусість», про що говорилося вище. Подібне спостерігається і в комплексі майдану 1в біля с. Тимки, але цей об'єкт виявлений методами ВАР і ще потребує детального польового обстеження.

9) З вищенаведеного випливає, що майдан 1 комплексу «Бутової Могили» має більш ранню хронологічну позицію по відношенню до майдану 2. Це є важливим у плані порівняння форм та конструкцій вусів цих об'єктів. Як зазначалося в описі цієї групи, майдан 1 має розлогі односкладові вуса, підтрикутні в перетині. Єдиний вус другого майдану, по-перше, двоскладовий; по друге, менш розлогий, заокругленіший. Зважаючи на наявність такої ситуації та яскравої різниці у формах будівництва вусів цих двох майданів, вказаний комплекс може бути цікавим джерелом для хронологічно-технологічних реконструкцій процесів селітроваріння козацької доби.

10) Загалом, можемо відмітити 2 різновиди серед майданів класичних форм, виявлених у зазначеному регіоні. Перший вид – майдани з розлогими крилами, іноді у формі літери «Г», що часто відходять від кільцевого останця (проходу-розриву) не вперед чи по діагоналі, а вбік. Інший різновид – майдани з вусами, які мають півмісяцеву («С-подібну») форму, спрямовані вперед чи по діагоналі і тяжіють до сходження один до одного своїми кінцями.

Подібні різновиди майданів на цій та навколишніх територіях помітив, хоч і не бачив у них різниці, ще В.Г. Ляскоронський, що відображено у ряді його планів, наприклад, майданів біля с. Золотухи [7, с. 6] (*див. рис. 1*).

Проаналізувавши наявну джерельну базу, можемо говорити, що на теренах Оржиччини значною мірою переважають майдани першого виду. Селітроварні об'єкти другого менш численні, серед них можемо назвати майдан 2 групи I біля Савинців, майдан 1 групи II в Лукім'ї, Теремецьке М1, ще цілий ряд виявлених ВАР (Новий Іржавець М1в, Онішки, майдани 7в і 8в, Савинці, майдани 1в та 5в, Тимки М2в) та ін.

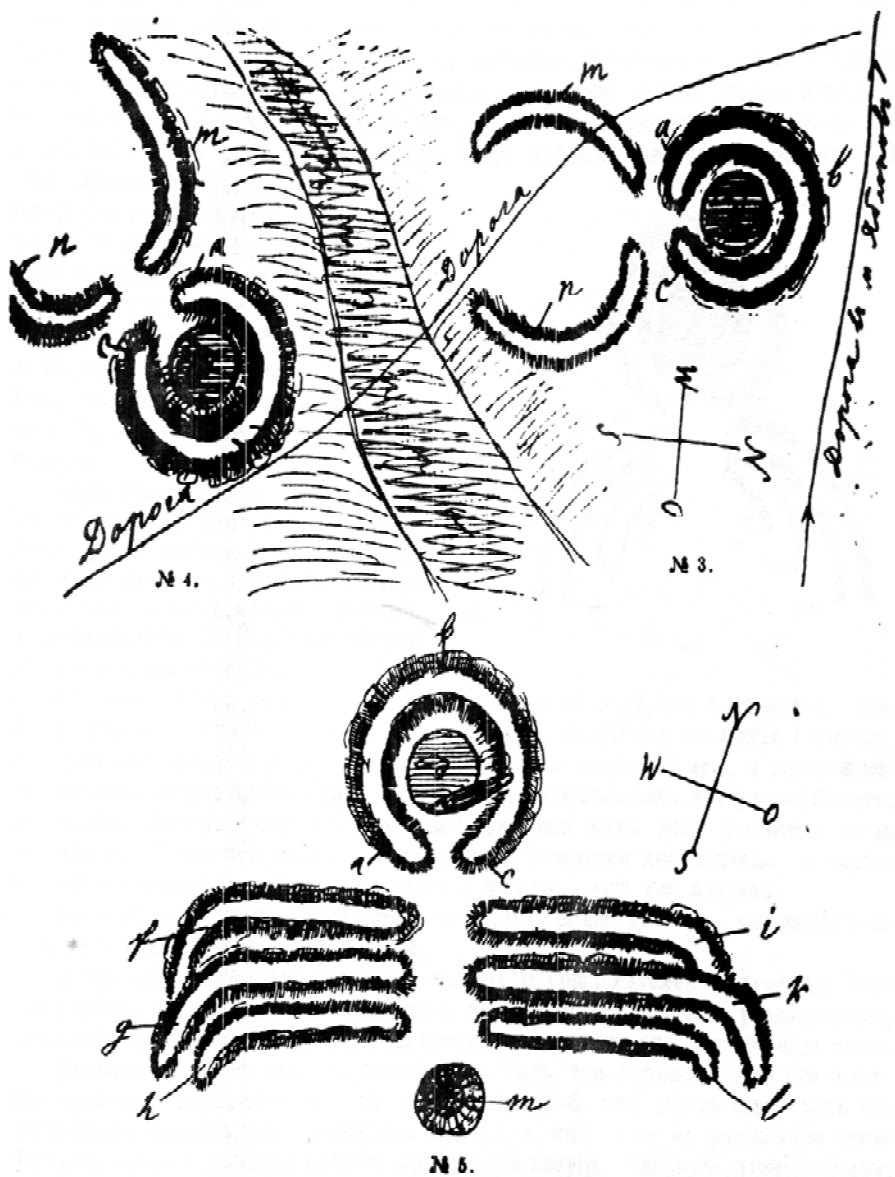

Рис. 1. Плани майданів біля с. Золотухи, за В.Г. Ляскоронським. 1909 р.

Їх місцезонаштування ніяк не обмежується якоюсь конкретною територією, вони в невеликій мірі поширені по всьому регіону.

11) Наостанок можна відмітити, що значне зосередження майданів уздовж р. Оржиця, особливо з лівого берега водної артерії (по лінії сіл Савинці-Золотухи-Маяківка-Онішки), а головне – виразна одноманітність цих об'єктів у формі, перш за все, за характером облаштування та спрямування вусів (виробничих площадок), схиляють до думки про певну технологічну закономірність та однотипність методів у селітроварній справі під час промислу на зазначеній території.

Ще цікавішим виглядає той факт, що за люстрацією 1620 р. «Добр селітряних власник, секретар» Бартоломей Обалковський мав під своєю юрисдикцією містечка Березань, Биків, Яблонів і Миргород та, безперечно, ще цілий ряд дрібніших містечок, які не потрапили до реєстру через те, що знаходилися під особливим управлінням [1, s. 133]. З судових справ із Вишневецькими дізнаємося, що чи не найбільша кількість «майданів роблення селітр» на 1621-1623 рр. була по «обом берегам рр. Хорола та Псла», біля Миргорода та х. Хомутець, і що важливо, по р. Оржиці поблизу містечка Яблонів із хх. Золотухи та Остапов [16, с. 132, 137].

Цікавим виглядає документ кінця 1640-х рр. про суперечку коронного хорунжого Олександра Конєцпольського з тим же Я. Вишневецьким про захоплення останнім земель першого по річкам Хоролу та Оржиці, де звучить що ці території здавна належали до селітряної адміністрації і на них раніше вироблялася селітра [16, с. 179]. Тож, є скоріше за все, більша частина курганных «салетр» цього регіону, зокрема, Оржичини, припиняє своє існування вже на середину XVII ст. через вичерпання основної ресурсної бази (найбільших «селітровмісних» курганів) [24, с. 24].

Наведені факти та аргументи дають підставу вважати ці майданні комплекси саме результатом діяльності «Селітряної адміністрації».

Отже, широке залучення різних методів та напрямків досліджень, у даному випадку – селітроварних майданів, з використанням класичних польових розвідок, складання картографічних та планографічних матеріалів, застосування методів віртуальних археологічних розвідок дали можливість достатньо широко проаналізувати та вивчити зазначені археологічні об'єкти козацької доби промислового характеру певної, окремо взятої, території.

---

1. Lustracye Wolynia, Podola i Ukrainy z pierwszycj polowy XVII wieku / wydral Aleksander Yablonowski // Zrydia dziejowe. – Warszawa: Sklad glyvny w Ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – T. V. – С. 226 s.

2. *Верещака В.М.* Звіт про археологічні розвідки в 2006 р. на території Оржичького району Полтавської області. – Полтава, 2007 // НА ЦОДПА, Ф. е., Спр. 471, 30 арк.

3. Жертовник «Залізна Баба». Полтавська область, Оржицький р-н, Селецька сільська рада, с. Великоселецьке: паспорт пам'ятника археології [Сидоренко Г.О. 28 листопада 1974 р.] // Робочий архів ЦОДПА. – 4+2 арк.

4. Жертовник. Полтавська обл., Оржицький р-н, с. Велика Селецька: Паспорт пам'ятника археології [Горенко І.І., 20.VI.1969 р.] // Робочий архів ЦОДПА. – 2 арк.

5. *Копилов Ф.Б.* Звіт про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посулля починаючи від Лохвиці до м. Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945р. // НА ІА НАНУ. – Спр. 1945/8. – 29 арк., іл.

6. *Луговий Р.С., Касьян В.В., Коваленко О.В.* Звіт про археологічні розвідки у Оржицькому районі Полтавської області у 2012 р. // НА ПКМ. – Спр. 04-386. – 73 арк.

7. *Ляскоронский В.Г.* Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский // Тр. XIV Археологического съезда в Чернигове / МАО; [под ред. графини П. Уваровой]. – М., 1909. – Т. III. – С. 1-82.

8. *Ляскоронский В.* Остатки древнего Лукомльского городища в м. Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ. / Василий Ляскоронский // Киевская старина. – 1893 г. – Том XLIII. Сентябрь. – С. 426-437.

9. *Ляскоронский В.Г.* Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В.Г. Ляскоронского // Тр. XI АС в Киеве 1899 г.; [под. ред. граф. П. Уваровой и С.С. Слуцкого]. – Т. I. – М.: тип. Г. Ласскера и А. Гегеля, 1901. — С. 405-457.

10. М-36-78 (Исковцы). УССР Полтавская область. М 1:100 000. [По съемкам] 1929-1931 г.г. – Генеральный штаб Красной Армии. Первое издание 1941 г.

11. М-36-78. – Оржица. – М 1:100 000. Состояние местности на 1986 г. – Генеральный штаб. – Издание 1987 г.

12. *Макаренко Н.* Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко. — Полтава: Изд-во ПУАК, 1917. – С. 87-88.

13. *Мельникова И.С., Ткаченко А.М.* Отчет о разведках 1989 г. на территории Полтавской области (по подготовке материалов к Своду памятников). – Полтава, 1989 // НА ПКМВК, спр. 03-331(звіт)-03-332(альбом); НА ЦОДПА, Ф.е., спр.25(звіт)-25а (альбом), 56+31 арк.

14. *Милорадович В.* Средняя Лубенщина / В. Милорадович // Киевская Старина. – 1904. – Октябрь-Декабрь. – С. 54-57, 209-240, 518-539.

15. *Мокляк В.О.* Лукім'я, с., Оржицький р-н. Православної церкви громада. Різдвяно-Богородицька церква / В.О. Мокляк // Полтавіка: Полтавська енциклопедія / ред. кол.: О.А. Білоусько, гол. ред., Т.П. Пустовіт, заст. гол. ред., Ю.М. Варченко та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 2009. – Том 12. Релігія і церква. – С. 358.

16. *Николайчик Ф.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине / Ф. Николайчик // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. – К., 1900. – Т. XIV. – Отд. III. – С. 84-192.

17. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.: описово-статистичні джерела / упор., передмова Ананьєва Т.Б. – К.: Наукова думка, 1997. – 325 с.

18. *Падалка Л.В.* Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. – Издание ПУАК. – Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. – 239 с.

19. Ряд XXIV. Лист 11. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Киевской и Полтавской / Гравир. кон. Чин. Иванов 7-й, 3 пред. и горы Чин. Копьев; Врез. слова Чин. Чайский. – [Изд. кон. 1850х гг.].

20. Ряд XXIII. Лист 11. Военно-топографическая карта Полтавской губернии. Масштаб 3 вер. в дюйме. Губ. Полтавской / Гравир. конт. Чин. Захаров 1-й, 3-й предм. и горы Чин. Раува; Вырез. слова Чин. Прокофьев. – [Изд. кон. 1850х гг.].

21. *Супруненко О.Б.* Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської) / Супруненко О.Б. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С. 231.

22. *Супруненко О.* Перший дослідник давньоруського Сніпорода / С.О. / АЛЛУ. — 1997. — № 1-2. — С. 124.

23. Х-41-61-А-6. М 1:25 000. Составление 1953 г. — Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. 9-IV-69 г.

24. *Шерстюк В.В.* До першовитоків селітроваріння промислу на Лівобережній Україні (перша половина XVII ст.) / В.В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2013: зб. наук. праць / ред. кол.: Супруненко О.Б., наук. ред., Івакін Г.Ю., Ковальова І.Ф. та ін. — К.-Полтава: Гротеск, 2013. — С. 19-30.

25. *Шерстюк В.В.* Хронологія та етапи розвитку селітроваріння в Лівобережному Подніпров'ї / В.В. Шерстюк // Сіверщина в історії України. — 2013. — Вип. 6. — С. 204-208.

26. *Гавриленко И.Н.* Отчет разведотряда Полтавской областной организации Общества охраны памятников истории и культуры о разведках в Оржицком районе Полтавской области в 1988 г. — Полтава, 1988 // НА ІА НАН України, спр. 1988/118; НА ЦОДПА, Ф.е., спр. 52., 16 арк., арк 7, рис. 9:72.

27. *Шерстюк В.* Сировинна база селітроваріння XVI-XVII ст. Східної Європи / В'ячеслав Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей у 2-х частинах / НДЦ «Часи козацькі, УТОПІК, Центр пам'яткознавства НАН України та ін. / ред. кол.: Титова О. М., гол. ред., Біляєва С.О., Виногородська Л.І. та ін. — К.: ТОВ НВП «Ферокол», 2012. — Вип. 21. — Частина I. — С. 47 -53. — (Серія: «Бібліотечка «Часи козацькі»).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Берест Юрій Михайлович – молодший науковий співробітник КЗ «Охтирський міський краєзнавчий музей», член Сумського обласного осередку УТОПК.

Бондар Олександр Миколайович – науковий співробітник Чернігівського обласного краєзнавчого музею імені В.В. Тарнавського.

Власенко Валерій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Сумського державного університету.

Гречко Денис Сергійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник та вчений секретар відділу археології раннього залізного віку Інституту Археології НАН України, секретар правління ВГО «Спілка Археологів України», доцент кафедри музезнавства, пам'яткознавства КНУКіМ, доцент кафедри історії та теорії мистецтв Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури.

Дегтярьов Сергій Іванович – доктор історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Сумського державного університету, начальник Науково-дослідного центру історичного краєзнавства Сумського державного університету, член Національної спілки краєзнавців України.

Дзюбан Валерій Валерійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри «Вітчизняна історія» Брянського державного університету імені академіка І.Г. Петровського, заступник начальника відділу організації наукових досліджень БДУ ім. акад. І.Г. Петровського (Російська Федерація).

Дігтяр Анна Олексіївна – студентка юридичного факультету Сумського державного університету.

Дубінін Віталій Миколайович – учень 11 класу Охтирської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 11, слухач Сумського територіального відділення Малої академії наук.

Коротя Олексій Володимирович – магістр історії, провідний спеціаліст групи «Охорони історико-культурної спадщини» при управлінні культури Сумської ОДА.

Корост Ігор Іванович – директор Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради.

Котенко Вікторія Володимирівна – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАНУ; старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Кравченко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики навчання суспільних дисциплін історичного факультету Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Кривошея Ірина Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного університету імені Павла Тичини.

Осадчий Євген Миколайович – кандидат історичних наук; старший науковий редактор групи «Звід пам'яток історії та культури України: Сумська обл.» при управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації.

Плаксіна Олена Володимирівна – старший науковий співробітник відділу пам'яткоохоронної роботи та археології ДІКЗ м. Путивль.

Приймак Віктор Володимирович – провідний науковий співробітник історико-культурного заповідника «Більск», науковий редактор групи «Зводу пам'яток історії та культури України» при управлінні культури і туризму Сумської ОДА.

Пуголовок Юрій Олександрович – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАНУ; старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішном.

Скирда Валерій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Скирда Ірина Миколаївна – викладач Харківського училища культури.

Супруненко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, заступник директора ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Заслужений працівник культури України.

Шапорда Олег Миколайович – головний зберігач фондів Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради.

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідуючий відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології УК ПОДА (м. Полтава);

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

3

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

<i>Власенко В.М.</i> (Суми) Праці С.В. Бородаєвського у часописах балканських країн	5
<i>Дегтярьов С.І.</i> (Суми) Опис села Велике Устя 1760 р.	8
<i>Дегтярьов С.І., Дігтяр А.О.</i> (Суми) Опис села Корильськ 1760 р.	17
<i>Дзюбан В.В.</i> (Брянск, РФ) Обыденный аспект в субкультуре казачей жизни и формы его трансформации (XVIII-XIX вв.)	24
<i>Кривошея І.І.</i> (Умань) Бунчукове товариство Гетьманщини в першій половині XVIII ст.: статус і чисельність	36
<i>Супруненко О.Б.</i> (Полтава) Видатний археолог, пам'яткоохоронець, музейник і педагог – уродженець Охтирки	44

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

<i>Берест Ю.М.</i> (Охтирка) Некрополь козацького часу поблизу Покровського собору в Охтирці	57
<i>Бондар О.М.</i> (Чернігів) Укріплення Березни у XVII-XVIII ст.	62
<i>Гречко Д.С., Кравченко О.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В.</i> (Київ-Суми) Матеріали козацького часу з посаду сотенного містечка Куземин	67
<i>Дубінін В.М.</i> (Охтирка) З історії дослідження селітряних майданів Охтирського району	73
<i>Корост І.І., Шапорда О.М.</i> (Котельва) Археологічні знахідки козацької доби з території та найближчої округи Більського городища в наукових фондах заповідника «Більськ»	76
<i>Коротя О.В.</i> (Суми) Неруйнівні методи вивчення пам'яток селітроваріння	80
<i>Котенко В.В.</i> (Полтава) Дослідження гончарства литовсько-руської доби в 20-50 роках XX ст.	85
<i>Осадчий Є.М.</i> (Суми) Селітроварні комплекси середньої Ворскли (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська обл.»)	88
<i>Плаксіна О.В.</i> (Путивль) Вістря стріл золотоординського часу з околиць с. Чаплиці	101
<i>Приймак В.В.</i> (Суми) Дозорні (сторожові) пункти козацької доби	104
<i>Пуголовок Ю.О.</i> (Полтава) Актуальні питання вивчення гончарства козацької доби	112
<i>Скирда В.В., Скирда І.М.</i> (Харків) Козацька проблематика на археологічних з'їздах	116
<i>Шерстюк В.В.</i> (Полтава) Селітроварні майдани Оржиччини	122

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

137

Наукове видання

**КОЗАЦЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА
XV-XVIII СТОЛІТТЯ**

Збірник матеріалів
I Міжрегіональних археологічних читань

(Охтирка, 19-20 жовтня 2015 р.)

Редакція: Л. П. Бобарикіна, Ю. М. Берест, С. І. Дегтярьов,
Л. В. Міщенко, В. А. Нестеренко.

Коректура і макетування В. М. Короля.
Обкладинка А. С. Саєнка.

Редколегія не несе відповідальності за точність наведених фактів, цитат,
економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей.
Точка зору редколегії не завжди збігається з точкою зору автора.

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 7,4. Обл.-вид. арк. 7,2. Тираж 30 пр. Зам. №

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.